

Apjir/ e-ISSN: 2602-2893

Cilt: 9, Sayı: 2, 2025, ss. 487-514/ Volume: 9, Issue: 2, 2025, pp. 487-514

Journal homepage: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/apjir>

ARAŞTIRMA MAKALESİ/RESEARCH ARTICLE

SARF İLMİNDE İLLETLERİN PRATİK İŞLEVİ: MÂZÎ FİİL FORMLARINDA UYGULANAN İLLETLERİN İNCELENMESİ

Nihat TARI

Dr. Öğr. Üyesi, Bitlis Eren Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belagati Anabilim Dalı, Bitlis
Assist. Prof. Dr., Bitlis Eren University, Faculty of Theology, Department of Arabic Language and Rhetoric, Bitlis/Türkiye

ntari@beu.edu.tr

orcid.org/0000-0003-0475-4419

ror.org/00mm4ys28

Öz

Bu çalışma, Arap dilbiliminde “illet” kavramının (dil kurallarının ardındaki rasyonel gerekçeler) sarf ilmindeki pratik işlevini, özellikle sülâsî mücerred mâzî fiilin on dört çekim formunun oluşum sürecindeki rolünü sistematik olarak incelemektedir. Literatürdeki boşluğu doldurmayı hedefleyen araştırma, illetin salt teorik tartışmalardan ziyade dil öğretimindeki uygulanabilirliğine odaklanır. Klasik sarf kaynakları (el-Emsile, Merâhû'l-ervâh, el-Maksûd ve bunların şerhleri) temel alınarak yürütülen analiz, mâzî formların yapılandırılmasında tahfîf (telaffuz kolaylığı), teşbîh (benzetme), fark (anlam karışıklığını önleme), asâlet (yapısal tutarlılık) ve münâsebet (fonetik uyum) gibi illetlerin belirleyici olduğunu ortaya koyar. Örneğin, daraba (ضَرَبَ) formundaki fetha harekesi “denge” ve “sükûna yakınlık” illetleriyle; darabnâ (ضَرَبْنَا) formundaki elif eklenmesi ise darabne (ضَرَبْنِ) ile karışıklığı engelleme (fark illeti) amacıyla açıklanır. Bulgular, illetlerin dilin morfolojik tutarlılığını sağlamada, ezberci yaklaşıma alternatif analitik bir öğrenme modeli sunmada ve kuralların mantıksal temellerini kavramada kritik işleve sahip olduğunu kanıtlar. Çalışma, Arapça dil eğitiminde illet temelli metodolojinin etkinliğini vurgulayarak diğer fiil çekimlerine ve isim formlarına yönelik araştırmalar için çerçeve sunmaktadır.

Anahtar kelimeler: Arap dili ve Belagati, Sarf ilmi, Mâzî Fiil, illet, Ta'îl

THE PRACTICAL FUNCTION OF LINGUISTIC RATIONALES IN ARABIC MORPHOLOGY: AN EXAMINATION OF RATIONALES APPLIED IN MÂDÎ VERB FORMS

Abstract

This study systematically examines the practical function of the concept of ‘illa (the rationales underlying linguistic rules) within Arabic morphology (şarf), specifically its role in the formation of the fourteen conjugational paradigms of the sülâsî mujarrad mâdî verb (triliteral simple past tense verb). Aiming to address a gap in the literature, the research focuses on the applicability of ‘illa in language teaching rather than purely theoretical debates. Analysis based on classical şarf sources (al-Amthila, Marâh al-arvâh, al-Maqşûd and their

Geliş Tarihi: 31.05.2025

Doi: doi.org/10.52115/apjir.1710395

Kabul Tarihi: 24.06.2025

commentaries) reveals that ‘ilal such as *tahfif* (ease of articulation), *tashbih* (analogical assimilation), *farq* (preventing semantic confusion), *aşāla* (structural integrity), and *munāsaba* (phonetic compatibility) are decisive in constructing *māḍī* forms. For instance, the *fathah* vowel sign in *ḍaraba* (ضَرَبَ) is explained by “balance” and “proximity to *sukūn*” rationales; the addition of alif in *ḍarabnā* (ضَرَبْنَا) prevents confusion with *ḍarabna* (ضَرَبْنَا) (*farq* ‘illa). The findings demonstrate that ‘ilal have a critical function in ensuring the morphological consistency of the language, offering an analytical learning model as an alternative to rote memorization, and in pursuit of the logical foundations of rules. The study highlights the efficacy of an ‘illa-based methodology in Arabic language education and provides a framework for research on other verb conjugations and nominal forms.

Keywords: Arabic Language and Rhetoric, ‘ilm al-şarf, Verb Māḍī, al-‘illa, al-Ta‘lil

Atıf / Cite as: Tari, Nihat. “Şarf İlminde İletlerin Pratik İşlevi: Mâzî Fiil Formlarında Uygulanan İletlerin İncelenmesi”. *Apjir* 9/2 (Ağustos 2025), 487-514.

Giriş

Dil, insan düşüncesinin biçimlenmesi ve kültürel mirasın aktarılmasında temel bir araç işlevi görmektedir. Her dilin kendine özgü yapısal kuralları ve bu kuralları besleyen mantıksal temelleri vardır. Arap dili gramerinde “illet” (عِلَّة) olarak adlandırılan kavram, bu mantıksal temellendirme sisteminin merkezinde yer alır. İlet, salt dilbilgisel kuralın ötesine geçerek, bu kuralların neden ve nasıl ortaya çıktığını açıklayan, dilin fonetik, morfolojik ve sentaktik tutarlılığını sağlayan rasyonel gerekçelendirme mekanizmasıdır. Nahiv ilminde “bir kelimenin belirli bir i‘rab almasının veya okunuş biçiminin sebebi”, şarf ilminde ise “kelime yapısındaki değişimlerin (i‘lâl, ibdâl, hazf, kalp gibi) kökenindeki sebep” olarak tanımlanan bu sistem, Arap dilinin sistematik doğasını ve mantıksal bütünlüğünü ortaya koymaktadır.

İlet teorisinin tarihsel gelişimi, Arap dilbiliminin sistematikleşme süreciyle paralellik gösterir. Klasik dönemde Sîbeveyhi’nin (ö. 180/796) *el-Kitâb*, Zeccâcî’nin (ö. 337/949) *el-İzâh fî ‘ileli’n-nahv*, İbn Cinnî’nin (ö. 392/1002) *el-Hasâis*, Kemâleddîn el-Enbârî’nin (ö. 577/1181) *Lüma’u’l-edille fî usûli’n-nahv*, el-İgrâb fî Cedeli’l-‘râb ve Suyûtî’nin (ö. 911/1505) *el-İktirâh fî usûli’n-nahv* ve *cedelihi* eserleri, illet kavramının teorik çerçevesini inşa eden temel kaynaklardır. Bu eserlerde illet, başlangıçta basit gerekçeler olarak ortaya çıkmış, zamanla talimî (öğretici), kıyâsî (analojik) ve cedelî (diyalektik/felsefi) olmak üzere sınıflandırılarak sistematik bir yapıya kavuşturulmuştur. Modern dönemde ise Mâzin Mübarek, Şevkî Dayf, İbrahim Mustafa ve Mehdî el-Mahzûmî gibi dilbilimciler, illetlerin dil öğretimindeki işlevini ve teorik ağırlığını eleştirel bir perspektifle yeniden değerlendirmiştir. Ancak, nahiv alanındaki bu yoğun ilgiye karşın, şarf ilminde illetlerin özellikle fiil formlarının oluşumundaki pratik işlevini konu alan çalışmalar belirgin bir şekilde sınırlı kalmıştır. Nasîre Bunâvâ Zeytûnî ve Ahmed Safâ el-‘Ânî gibi araştırmacıların belli klasik metinler üzerine odaklanan makaleleri bu alandaki önemli katkılar olmakla birlikte, şarf illetlerinin spesifik dil olguları (örneğin mâzî fiil çekimi) üzerindeki somut ve kapsamlı uygulamalarını sistematik bir şekilde ortaya koyan çalışmalar eksiktir.

SARF İLMİNDE İLLETLERİN PRATİK İŞLEVİ: MÂZÎ FİİL FORMLARINDA UYGULANAN İLLETLERİN İNCELENMESİ

İşte bu literatürdeki boşluğu doldurmayı hedefleyen bu çalışma, illet kavramının kavramsal tartışmalarından ziyade pratik işlevine, özellikle de Arapça dil öğretimindeki rolüne odaklanmaktadır. Çalışmanın temel amacı, Arap sarfının merkezi bir unsuru olan mâzî fiilin on dört çekim formunun oluşum sürecinde uygulanan illetleri detaylı bir şekilde incelemek, bu illetlerin (tahfîf, teşbîh, fark, asâlet, münâsebet, delâlet vb.) dilin yapısal tutarlılığını sağlamada, telaffuz kolaylığı getirmede ve anlam karışıklıklarını önlemedeki somut işlevlerini ortaya koymaktır. Bu yaklaşım, dilbilgisel kuralların mekanik ezberinden ziyade, bu kuralların altında yatan mantıksal gerekçelerin kavranmasına dayalı bir öğrenme metodolojisi sunmayı amaçlamaktadır.

Araştırmanın metodolojisi teorik ve pratik olmak üzere iki temel aşamadan oluşmaktadır: illet kavramının teorik temelleri, klasik nahiv kaynakları (Sîbeveyhi, Zeccâcî, İbn Cinnî, Enbârî, Suyûtî) ve modern dilbilim çalışmaları (Mübarek, Dayf, Mahzûmî) ışığında analiz edilmiştir. Sarf ilmindeki illetlerin mâzî fiil formlarındaki somut uygulamaları ise, sarf ilminin klasik ve temel metinleri olan *el-Emsile*, *Merâhû'l-ervâh*, *el-Maksûd* ve bu eserlere yazılmış önemli şerh ve haşiyeler esas alınarak detaylı bir şekilde incelenmiştir. Sülâsî mücerred (yalın üçlü) mâzî fiilin tüm çekim formları (müfred, tesniye, cemi'; gâib, muhâatab, mütekellim; müzekker, müennes) tek tek ele alınmış ve her bir formun oluşumunda işlev gören illetlerin gerekçeleri, işlevleri ve dil öğretimine yansımaları sistematik olarak analiz edilmiştir.

Bu çalışmanın özgün katkısı, Arap dilinin morfolojik yapısının anlaşılmasını derinleştirmenin yanı sıra, dilbilgisel formların bilinçli kullanımını teşvik ederek Arapça öğreniminde ezberci yaklaşıma alternatif, analitik bir model sunmasıdır. Mâzî fiil özelinde yapılan bu analizin, diğer fiil çekimleri (muzârî, emir) ve isim formları için de bir çerçeve oluşturacağı ve Arap dilinin sistematik yapısının bütüncül kavranmasına katkı sağlayacağı öngörülmektedir.

1. İlet Kavramının Dilbilimsel ve Tarihî Arka Planı

1.1. İletin Sözlük ve Terim Anlamı

Sözlükte illet (عَلَّة) kelimesi, “uğraştırıcı hastalık, kusur, engel, meşgul eden şey ve bir şeyin sebebi” gibi çeşitli anlamlara gelmektedir.¹ Lügat kaynaklarında illet, “kişiyi meşgul eden ve normal durumundan alıkoyan durum”² olarak tanımlanır. Aynı zamanda “bir

¹ Ebû Nasr İsmail b. Hammad el-Cevherî, *es-Sihâh tâcü'l-luga ve sıhâhi'l-'Arabiyye* (Beyrut: Dârü'l-'ilm li'l-melâyîn, 1990), "a-l-l", 5:1773; Ebu'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ, *Mu'cemu mekâyisi'l-luga*, thk. Abdüsselam Muhammed Hârûn (Beyrut: Dârü'l-fikr, 1979), "a-l-l", 4:12; Ebu't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Yakub b. Muhammed el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmâsü'l-muhît*, thk. Muhammed Na'im Arkûsî (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 2005), "a-l-l", 1:1035.

² Ebu'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. 'Alî el-Ensârî b. Manzûr, *Lisânu'l-'Arab* (Beyrut: Dâru sâdır, ts.), "a-l-l", 11:411.

şeyin varlığını gerektiren sebep”³ anlamına da gelir ki, bu anlam dilbilimsel kullanımına temel oluşturmuştur. Terim olarak illet, “bir dil kuralının dayandığı sebep veya gerekçe” anlamında kullanılmaktadır. Nahiv ilminde illet, “bir kelimenin belirli bir i’rab (dilbilgisel konum) almasının veya belirli bir şekilde okunmasının sebebi”⁴ olarak tanımlanır. Sarf ilminde ise “kelimenin yapısındaki değişimlerin nedeni”⁵ anlamına gelir.

Bu konuda kullanılan diğer bir kavram olan تَعْلِيل (ta’lîl) ise, sözlükte تَفْعِيل (tef’îl) babından mastar olup “ard arda sulamak, meyve vb. toplamak, bir şeyle meşgul etmek, avutmak ve bir şeyin sebeplerini delil ile ispatlamak”⁶ gibi anlamlara gelir. Arap dilinde “عَلَّلَ الصَّبِيَّ” ifadesi, “çocuğu bir şeyle oyaladı, avuttu”⁷ anlamına gelirken, “عَلَّلَ الشَّيْءَ” ifadesi “bir şeyin sebeplerini açıkladı”⁸ anlamına gelir. Terim olarak ta’lîl, “bir dil kuralının sebeplerini açıklayıp deliller ile ispat etmek”⁹ anlamında kullanılmaktadır. Dilbilimciler, dil olgularını açıklarken bu olguların ardındaki mantıksal sebepleri ortaya koymak için ta’lîl yöntemini kullanmışlardır. Bu yöntem, dilin doğal yapısını anlamak ve kurallarını sistematik bir çerçeveye oturtmak amacıyla geliştirilmiştir.

1.2. Klasik Dönemden Modern Çağa İlet Kavramının Gelişimi

İlet kavramının Arap dilbilimindeki gelişimi, nahvin sistemleşmesiyle paralel ilerlemiştir. Bu kavramın sistematik incelenmesi Abdullah b. Ebî İshak el-Hadramî (ö. 117/735) ile başlamıştır.¹⁰ İbn Sellâm (ö. 231/845) onu “nahvi ilk genişleten, kıyası ve illetleri ortaya koyan kişi”¹¹ olarak tanımlarken, el-Kiftî (ö. 646/1248) “illetleri ilk açıklayan kişi”¹² şeklinde nitelemiştir. Bu dönemde illetler, dil olgularını açıklamak için basit gerekçelerdi. Ebû ‘Amr b. el-A’lâ (ö. 154/771) da Arapların konuşma mantığını açıklamak için illetleri kullanmıştır. İbn Cinnî’nin aktardığına göre, Ebû ‘Amr bir Yemenlinin “Ona mektubum

³ Ebu’l-Hasen Alî b. İsmâ‘îl ed-Darîr el-Mürsî, *el-Muhkem ve’l-muhîtu’l-a’zam fi’l-luga*, thk. Abdülhamîd Hindâvî (Dâru’l-kutubi’l-‘ilmiyye, 2000), “a-l-l”, 1:94.

⁴ Ebu’l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî, *et-Ta’rifât* (Beyrut: Dâru’l-kutubi’l-‘ilmiyye, 1983), 1/154.

⁵ Nasîre Bunûvû Zeytûnî, “e-‘illetu’s-sarfiyye fi kitâb Şerhi’l-mulûkî li-İbn Ya‘îş”, *Havliyye külliyyeti’l-lugati’l-‘Arabiyye* 22/6 (2018), 5335.

⁶ Cevherî, *es-Sihâh*, “a-l-l”, 2/5/1773; İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, “a-l-l”, 11/469.

⁷ İbn Sîde, *el-Muhkem*, “a-l-l”, 1/92.

⁸ İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, “a-l-l”, 11/469.

⁹ Bâbetî Azize Fevâil, *el-Mu‘cemu’l-mufasssal fi’l-nahvi’l-‘Arabî* (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-‘ilmiyye, 1992), 1/363.

¹⁰ Rizkî Gumilar, “el-‘İlletu’n-nahviyye ‘inde’l-mutakaddimîn ve’l-muteahhirîn”, *Nady al-Âdâb* 16/2 (2019), 93.

¹¹ Ebû Abdullah Muhammed b. Sellâm el-Cumahi, *Tabakatu fuhuli’ş-şu‘arâ*, thk. Mahmûd Muhammed Şâkir (Cidde: Matba‘atu’l-medenî, ts.), 1/14.

¹² Ebu’l-Hasan Cemalettîn ‘Alî b. Yûsuf b. İbrâhim el-Kiftî, *İnbahû’r-ruvât ‘ala enbâhi’n-nuhât*, thk. Muhammed Ebu’l-Fazl İbrâhim (Beyrut: Dâru’l-fikri’l-‘Arabî, 1982), k.1/2/105.

SARF İLMİNDE İLLETLERİN PRATİK İŞLEVİ: MÂZÎ FİİL FORMLARINDA UYGULANAN İLLETLERİN İNCELENMESİ

geldi” (جاءته كتابي) ifadesindeki dil kullanımını, “kitap” kelimesinin “sahife” anlamında müennes (dişil) olmasıyla açıklamıştır.¹³

illetlerin gelişiminde ikinci önemli aşama, Halil b. Ahmed el-Ferâhîdî (ö. 175/791) ile başlamıştır. Halil, illetleri sistematik bir şekilde ele alan ilk dilbilimci olarak kabul edilir. Zeccâcî’nin aktardığına göre Halil b. Ahmed, “Arapların dili doğal yetenekleriyle konuştuklarını ve kuralların sebeplerini bildiklerini, kendisinin ise Arap olmadığı için sadece illet olabilecek şeyleri yazdığını ve daha iyi bir illet bulunursa onun kullanılması gerektiğini” belirtmiştir.¹⁴ Öğrencisi Sîbeveyhi, *el-Kitâb* adlı eserinde illet kavramını daha da geliştirmiştir. Sîbeveyhi, “Arapların zorunlu olarak yaptıkları her şeyin bir yönü vardır”¹⁵ diyerek, dil kurallarını açıklarken illet kavramını yaygın bir şekilde kullanmıştır.

Hicrî 3. yüzyıla gelindiğinde illetler, nahiv kurallarının ayrılmaz bir parçası olmuş, Müberrid (ö. 285/898) döneminde ise zorunlu bir unsur olarak görülmeye başlanmıştır.¹⁶ Hicrî 4. yüzyılda illetler, kuralları açıklama aracı olmaktan çıkarak kendi başına bir amaç haline gelmiş, felsefi bir boyut kazanmıştır. İbn Cinnî, nahivcilerin illetlerinin kelimcilerinkine benzediğini söyleyerek bu dönüşüme işaret etmiştir.¹⁷

Bu dönemden sonra illetlerin teorik çerçevesi çizilmiş ve çeşitli sınıflandırmalar yapılmıştır. İbn Serrâc (ö. 316/929), illetleri “birincil illetler” (Arapların konuşma biçimini açıklayan temel sebepler) ve “illetlerin illeti” (bu sebeplerin ardındaki hikmeti araştıran derin açıklamalar) olarak ikiye ayırmıştır.¹⁸ Zeccâcî ise illetleri kullanım amaçlarına göre “ta’lîmî” (öğretici, temel açıklamalar), “kıyâsî” (analojik, ikincil illetler) ve “cedelî” (diyalektik, felsefi tartışmalara dayalı üçüncül illetler) olarak sınıflandırmıştır.¹⁹ Ta’lîmî illetler, dil öğretiminde kullanılan temel açıklamalardır; örneğin *إِنَّ زَيْدًا قائمٌ* cümlesinde *زَيْدًا* kelimesinin mansub oluşunun sebebi *إِنَّ* edatı gösterilir.²⁰ Kıyâsî illetler, mevcut kurallara kıyasla ortaya konan ikinci derecedeki illetlerdir; örneğin *إِنَّ*’nin ismini nasb

¹³ Ebu’l-Feth Osman b. Cinni el-Mevsilî, *el-Hasâis*, thk. Abdülhamîd Hindâvî (Kahire: Dâru’l-kutubi’l-Mısriyye, 1952), 3/1/262.

¹⁴ Ebu’l-Kâsım Abdurrahman b. İshak ez-Zeccâcî, *el-İzah fî ileli’-n-nahv*, thk. Mâzîn Mübarek (Beyrut: Dâru’n-nefâis, 1986), 66.

¹⁵ Sîbeveyhi, *el-Kitâb* (Kahire: Mektebetu’l-hâncî, 1988), 1/32.

¹⁶ Mâzîn Mübarek, *en-Nanvu’l-‘Arabî el-‘illetü’-n-nahviyye neş’etuhâ ve tetavvuruhâ* (Beyrut: Dâru’l-fikr, 1981), 67-69.

¹⁷ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 3/1/49.

¹⁸ Ebû Bekr Muhammed b. es-Serî İbnu’s-Serrâc, *el-Usûl fî’-n-nahv*, thk. Abdülhuseyin el-Fetlî, (Beyrut: Müessesetü’r- risâle, 1996), 1/40.

¹⁹ İbnu’s-Serrâc, *el-Usûl fî’-n-nahv*, 1/40-41.

²⁰ Mansur Teyfur, *Nahiv illetleri: İbnu’l-Varrak Örneği*, ed. İsmail Ekinci (Ankara: İksad Publishing House, 2020), 60-62.

etmesi, geçişli fiile benzetilmesiyle açıklanır. Cedelî illetler ise daha çok felsefî ve mantıkî tartışmalara dayanan üçüncü derecedeki tali illetlerdir.²¹

Nahiv ile mantığı birleştiren Ebu'l-Hasen er-Rummânî (ö. 384/994), illetleri “kıyâsî”, “hikemî”, “zarûrî”, “vaz’î”, “sahîh” ve “fâsid” gibi altı kategoriye ayırarak daha detaylı bir sınıflandırma sunmuştur.²² Ancak bu yaklaşım, Ebû ‘Alî el-Fârisî (ö. 377/987) gibi dilbilimciler tarafından “Eğer nahiv, Rummânî’nin dediği gibiyse bizim nahivle ilgimiz yok, bizim dediğimiz gibiyse onun nahivle ilgisi yok”²³ sözleriyle sertçe eleştirilmiştir. İbn Cinnî ise illetleri yol açtıkları hükümler açısından “mücib” (zorunlu kılan; failin merfu olması gibi) ve “mücevviz” (caiz kılan; imâle gibi) olarak ikiye ayırmıştır.²⁴

Hicrî 5. yüzyılda illetlere dair eserler çoğalmış, Celîs en-Dîneverî (ö. 490/1097) gibi alimler yirmiden fazla illet türü tespit etmiştir.²⁵ Kemâleddîn el-Enbârî, nahiv illetlerini fıkıh usulü metodolojisiyle ele alarak mantıksal bir çerçeveye oturtmuştur.²⁶ Süyûtî (ö. 911/1505) de benzer bir yaklaşımla illetleri fıkıh usulündeki illetlere benzetmiş ve basit (istiskâl gibi tek sebepli) ile mürekkeb (birden fazla nitelik içeren) olarak sınıflandırmış ve bunları sekiz başlık altında toplamıştır.²⁷

İlletlerin aşırı teorik ve felsefî bir boyut kazanması, hicrî 6. yüzyılda bazı dilbilimcilerin tepkisine yol açmıştır. İbn Madâ el-Kurtubî (ö. 592/1196), “*er-Red ‘ale’n-Nuhât*” adlı eserinde ikincil ve üçüncül illetleri eleştirmiş ve bunların nahivden çıkarılmasını savunmuştur. Ona göre, dil kuralları “Araplar böyle söylemiştir” prensibiyle öğretilmeli,

²¹ Zeccâcî, *el-İzah fî ‘ilelî’n-nahv*, 64-65.

²² Ebu'l-Hasen Alî b. İsâ b. Alî el-Bağdâdî er-Rummânî, *Risâletu'l-hudûd*, thk. İbrahim es-Sâmerrâî (Amman: Dâru'l-fikr, ts.), 84.

²³ Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemü'l-udebâ'*, thk. İhsân Abbâs 626/1 (Beyrut: Dâru'l-garbi'l-İslâmî, 1993), 4/1826; Ebu'l-Berekât Kemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed el-Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ' fî tabâkâtî'l-üdebâ'*, thk. İbrâhîm es-Sâmerrâî (Zerka: Mektebetu'l-Menâr, 1985), 234.

²⁴ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 3/1/165-167.

²⁵ Hüseyin b. Mûsâ el-Celîs ed-Dîneverî, *Simârü's-sinâ'a fî 'ilmi'l-'Arabîyye*, thk. Muhammed Hâlid Fâdıl (Riyâd: Câmi'atu Muhammed b. Su'ûd el-İslâmiyye, 1990), 135. Söz konusu illetler ise şunlardır: Semâ' (Araplardan öyle işitilmiş olması), teşbîh (benzerlik), istiğnâ (ihtiyaç bırakamama), istiskâl (dile ağır gelme), fark (ayırt etme), te'kîd (pekiştirme), ta'vîd (değiştirme), nazîr (denklik), nakîd (zıtlık), manaya tabi kılma, müşâkele (şekil benzerliği), mu'âdele (dengeleme), mucâvere (bitişiklik), vücûb (gereklik), cevâz (serbestlik), tağlîb (genelleme), ihtisar (kısaltma), tahfîf (hafifletme), asıl olma, evlâ (daha layık olma, hâlin (durum) delâleti, iş'âr (bildirme) ve tezât. Bk. Dîneverî, *Simârü's-sinâ'a*, 135.

²⁶ Ebu'l-Berekât Kemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed el-Enbârî, *el-İgrâb fî cedeli'l-i'rab*, thk. Sa'îd el-Efgânî (Beyrut: Dâru'l-fikr, 1957), 35-68; Ebu'l-Berekât Kemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed el-Enbârî, *Luma'u'l-edille fî usûli'n-nahv*, thk. Sa'îd el-Efgânî (Beyrut: Dâru'l-fikr, 1957), 80-143.

²⁷ Söz konusu illetler şunlardır: 1. İcmâ (Arap dil bilginlerinin, bir hükmün illeti üzerinde ittifak etmeleri). 2. Nass (illet hakkında Arapça bir nass bulunması), 3-4. İmâ (ima yoluyla illetin belirtilmesi), 3-4. Sebr ve Taksim (muhtemel durumlar zikredildikten sonra bunların araştırılıp en uygun olanının seçilmesi), 5. Münasebet (fer' olanın, asıl olanda bulunan bir illet sebebiyle asıl olana tabi kılınması), 6. Müşabehe (benzerlik), 7. Tard (hükmün, her yerde geçerli olması), 8. İlğâ'u'l-fârik (ayırtedici özelliğin kaldırılması). Bk. Ebu'l-Fazl Celâleddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *el-İktirâh fî usûli'n-nahv ve cedeli'h*, thk. Abdülhakîm 'Atiyye (Dimaşk: Dâru'l-Beyrûtî, 2006), 104-105.

SARF İLMİNDE İLLETLERİN PRATİK İŞLEVİ: MÂZÎ FİİL FORMLARINDA UYGULANAN İLLETLERİN İNCELENMESİ

teorik tartışmalardan kaçınılmalıdır. Ebû Hayyân el-Endelüsî (ö. 745/1344) de İbn Madâ'nın görüşlerini desteklemiş ve illetlerin dil öğretiminde gereksiz olduğunu savunmuştur.²⁸

Modern dönemde de nahiv illetleri konusundaki tartışmalar farklı boyutlarda devam etmiştir. Şevki Dayf, nahiv illetlerinin yalnızca birinci illete indirgenmesi gerektiğini savunur ve ikinci ile üçüncü illetlerin dilin doğallığını bozarak gereksiz bir teorik yük oluşturduğunu ifade eder. Ona göre, bu tür felsefi gerekçeler, dilin kullanımını açıklamaktan ziyade, dilbilgisi kurallarını karmaşıktırmaktadır.²⁹ Mehdî el-Mahzûmî, nahiv illetlerini felsefi bir analiz olarak değerlendirir ve bu illetlerin dilin doğal yapısına uygun olmadığını, aksine dilbilgisi derslerinin canlılığını ve pratikliğini zayıflattığını belirtir.³⁰ İbrahim es-Sâmerrâî ise daha radikal bir yaklaşım benimseyerek, nahiv illetlerinin tamamen kaldırılmasını önerir. Ona göre, nahiv ilmi yalnızca dilsel olguların betimlenmesine odaklanmalı ve bu tür teorik gerekçelerden arındırılmalıdır.³¹

Buna karşılık, 'Alî en-Necdî Nâsîf, nahiv illetlerini dilin yapısını ve mantığını anlamada temel bir araç olarak görmüş ve bu konuda klasik yaklaşımı savunmuştur.³² Benzer şekilde, Muhammed el-Hıdır Hüseyin, nahiv illetlerinin dilin kurallarını açıklamada ve dilin mantıksal yapısını ortaya koymada önemli bir rol oynadığını vurgulamıştır.³³ Abbâs Hasan ise nahiv illetlerini yalnızca dilin yapısını anlamak için değil, aynı zamanda dilin kurallarını sistematik bir şekilde öğretmek için de vazgeçilmez bir araç olarak değerlendirmiştir.³⁴

Bu tarihî gelişim süreci, illet kavramının Arap dilbilimindeki merkezi konumunu ve dil kurallarının anlaşılmasındaki önemini göstermektedir. İletler, başlangıçta dil olgularını açıklamak için basit gerekçeler olarak ortaya çıkmış, zamanla teorik ve felsefi bir boyut kazanmış, ancak bu gelişim sürecinde eleştirilere de maruz kalmıştır. Günümüzde ise, illetlerin dil öğretiminde sadeleştirilmesi, ancak dilbilim araştırmalarında derinlemesine incelenmesi yönünde bir eğilim bulunmaktadır.

1.3. Sarf ilminde illetlerin kullanımı

Sarf ilmi, Arap dil bilimlerinin tarihsel gelişim sürecinde başlangıçta nahiv ilminin bir alt dalı olarak ortaya çıkmış, zamanla bağımsız bir disiplin haline gelmiştir. Hicrî 2. yüzyılın ortalarına kadar nahiv ilminin bir bölümü olarak işlenen sarf, 3. Yüzyılın başlarında

²⁸ Gumilar, "el-İlletü'n-nahviyye 'inde'l-mutakaddimîn ve'l-müteahhirîn", 98-99.

²⁹ Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Abdurrahmân b. Muhammed b. Madâ, *er-Red 'ale'n-nühât*, thk. Şevkî Dayf (Kahire: Dâru'l-fikri'l-'Arabî, 1947), 36; Şevkî Dayf, *Teysîru'n-nahvi't-ta'limi kadîmen ve hadîsen* (Kahire: Dâru'l-ma'ârif, 1986), 23.

³⁰ Mehdî Mahzumî, *Fî'n-nahvi'l-'Arabî: Kavâ'id ve tatbîk* (Beyrut: Dâru'r-râid el-'Arabî, 1986), 27.

³¹ İbrahim Sâmerî, *en-Nahvü'l-'Arabî: Nakd ve binâ*, thk. Subhî es-Sâlih (Beyrut: Daru's-Sadâk, ts.), 8.

³² 'Alî en-Necdî Nâsîf, *Sîbeveyhi imâmü'n-nuhât* (Kahire: 'Âlemü'l-kutub, ts.), 40.

³³ Muhammed el-Hıdır Hüseyin, *Dirâsâtün fî'l-'Arabîyye ve târihihâ* (Dimaşk: el-Mektebu'l-İslâmî, 1960), 194.

³⁴ Abbâs Hasan, *en-Nahvü'l-vâfi* (Kahire: Dâru'l-ma'ârif, 1973), 9.

bağımsız bir disiplin haline gelmiştir. Ancak sarf ilmi, bağımsızlaşma sürecinden sonra da nahivle yakın ilişkisini sürdürmüştür.³⁵ Bu ilişki, her iki disiplinin birbirini tamamlayıcı niteliğinden kaynaklanmaktadır; sarf kelimelerin yapısını incelerken, nahiv bu kelimelerin cümle içindeki konumunu ele almaktadır.

Sarf ilminin nahivle sıkı ilişkisi, illetler (dilbilimsel gerekçelendirmeler) konusunda da açıkça görülmektedir. Nahiv ilminde gelişen illet çalışmaları, paralel biçimde sarf ilminde de gelişim göstermiştir.³⁶

Sarf ilminde illetler, kelimelerin yapısında meydana gelen değişikliklerin nedenlerini açıklamak için kullanılır ve Arap dilinin morfolojik sisteminin anlaşılmasında merkezi bir rol oynar. Bu illetler, ilk dönemlerde dil öğretimini kolaylaştırmak amacıyla basit gerekçeler olarak kullanılırken, zamanla daha karmaşık ve teorik bir boyut kazanmıştır. Bu gelişim süreci, illetlerin talimi, kıyasî ve cedelî şeklinde üç ana kategoride sınıflandırılmasına yol açmıştır.

Birincisi, dil öğretiminde kullanılan, dil kurallarını basit ve anlaşılır şekilde açıklayan temel gerekçelerdir. “Neden böyle?” sorusuna ilk seviyede cevap verir.³⁷ Örneğin, mâzî fiilinin son harekesinin fetha olmasının nedeni “tahfîf” (hafifletme) illetiyle açıklanır; fetha en hafif hareke olduğu için tercih edilmiştir. Kıyâsî illetler, dil kurallarını daha sistematik ve mantıksal bir çerçevede açıklayan, benzerlik ve karşılaştırma esasına dayanan illetlerdir.³⁸ Bu illetler, talimi illetlerin “neden?” sorusuna daha derinlemesine cevap verir. Örneğin, mâzî fiilinin son harekesinin fetha olmasının nedeni “münasebet” (uygunluk) illetiyle açıklanır; fethanın sükuna en yakın hareke olması nedeniyle tercih edilmiştir. Üçüncü kategoride olan cedelî (diyalektik) illetler ise dil kurallarını felsefi ve teorik bir düzeyde tartışan, daha soyut ve karmaşık açıklamalar sunan illetlerdir.³⁹ “Neden böyle olmalı ve başka türlü olamaz?” sorusuna cevap verir. Bu illetler genellikle ileri düzey dil çalışmalarında ve dilbilimsel tartışmalarda kullanılır.

Nahiv ilminde kuralların belirlenmesinde kullanılan illetler (semâ‘, teşbîh, istiğnâ‘, istiskâl, fark, te’kîd, ta’vîd, nazîr, nakîd gibi), sarf ilminde de kelimelerin yapısal değişimlerini açıklamada önemli rol oynar.⁴⁰ Sarf illetleri, kelimenin kök harflerinde veya eklerinde meydana gelen değişiklikleri kapsayarak, anlamı etkilemeden yapısal dönüşüm sağlayabilir veya anlam değişikliğiyle gerçekleşebilir. Özellikle i’lâl, ibdâl, hazf, kalp ve idğâm gibi ses değişimlerinin açıklanmasında illetler, vazgeçilmez araçlardır.⁴¹ Örneğin

³⁵ Muhammed Tantâvî, *Neş’etu’n-nahv ve târihu eşheri’n-nuhât* (Kahire: Dâru’l-Ma’ârif, ts.), 37-43; Muhammed Muhtar Veled Ebbâh, *Târihu’n-nahvi’l-‘Arabî fî’l-maşriki ve’l-magrib* (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-‘ilmiyye, 2008), 126.

³⁶ Zeytûnî, “e-‘illetü’s-sarfiyye fî kitâb Şerhi’l-mulûkî li-İbn Ya‘îş”, 45-47.

³⁷ Gumilar, “el-‘İlletü’n-nahviyye ‘inde’l-mutakaddimîn ve’l-müteahhirîn”, 95.

³⁸ Gumilar, “el-‘İlletü’n-nahviyye ‘inde’l-mutakaddimîn ve’l-müteahhirîn”, 95.

³⁹ Mübarek, *en-Nanvü’l-Arabî*, 112-113.

⁴⁰ Gumilar, “el-‘İlletü’n-nahviyye ‘inde’l-mutakaddimîn ve’l-müteahhirîn”, 95.

⁴¹ Ahmed Sihâm Reşîd Na‘îmî, “et-Ta‘lîlû’s-sarfi ‘inde’z-Zardînî fî kitâbihi’l-Evdah”, *Mecelletü Midâdi’l-Âdâb* 13/32 (2023), 44.

SARF İLMİNDE İLLETLERİN PRATİK İŞLEVİ: MÂZÎ FİİL FORMLARINDA UYGULANAN İLLETLERİN İNCELENMESİ

قَالَ fiilinin aslen قَالَ olduğu, “istiskâl” (ağır gelme) illeti sonucu قَالَ olduğu açıklanır. İbdal konusunda da اضْطَبَّر kelimesinin اضْطَبَّر şekline dönüşmesi “münâsebet” illeti ile gerekçelendirilir. يَقُولُ fiilinde vâv harfinin üzerindeki ötrenin (damme) hafedilip يَقُولُ şekline dönüşmesi ise “tahfîf” illeti ile izah edilir. Bu değişimler genellikle telaffuzu kolaylaştırmak veya Arapçanın fonetik ve morfolojik kurallarına uygunluk sağlamak amacıyla yapılır.⁴²

Sarf illetleri, Arapçanın morfolojik yapısının anlaşılmasında ve kelimelerin türetilmesinde de önemli bir rol oynar. Bu illetler, kelimenin kök harflerini ve eklerini analiz ederek, kelimenin yapısal ve fonetik özelliklerini ortaya koyar. Ayrıca, sarf ilminin temel araçlarından biri olan “vezin” (ölçü) sistemi ile kullanılarak, kelimenin kök harflerinin ve eklerinin düzenli bir şekilde incelenmesini sağlar. Bu bağlamda, sarf illetleri, Arapçanın dilbilgisel yapısının anlaşılmasında ve öğretilmesinde vazgeçilmez bir öneme sahiptir. Sarf ilminde illetlerin kullanımı, sadece ses değişimlerinin açıklanmasıyla sınırlı değildir. Aynı zamanda, kelimelerin yapısal özelliklerinin ve morfolojik kuralların anlaşılmasında da önemli bir rol oynar.⁴³ Örneğin, mâzî fiilinin çekim formlarının oluşumunda illetler, önemli bir açıklayıcı araç olarak kullanılır. Mâzî fiilinin temel formu olan müfred müzekker gâib (ضَرَبَ) formunun oluşumunda, son hareke olarak fethanın tercih edilmesi, “tahfîf” (hafifletme) illeti ile açıklanır. Fetha, en hafif hareke olduğu için tercih edilmiştir. Ayrıca, mâzî fiilinin mebni olması, “teşbîh” (benzetme) illeti ile açıklanır. Mâzî fiil, ism-i fâ ile benzemesi nedeniyle hareke üzere mebni olmuştur.

2. Mâzî Fiil Formlarının Oluşumu ve Uygulanan İletler

Mâzî fiil formlarının oluşumunda kullanılan illetler, öğrenciye dilin mantıksal çerçevede öğretilmesi amacıyla genellikle birinci derece talimi illetler ve illetin illeti olarak kabul edilen kıyasi illetlerdir. İlerleyen bölümlerde mâzî fiil formlarında kullanılan illetler, sülûsî mücerred fiil olan ضَرَبَ örneği üzerinden incelenecektir. Bu örneğin formları bağlamında mâzî fiil formlarının oluşum mantığı, klasik sarf metinleri ışığında analiz edilecektir. Yapılacak bu analizlerin, diğer fiil ve isim formlarının anlaşılmasına ve dilin bütüncül bir şekilde kavranmasına katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

2.1. ضَرَبَ (Darabe): Müfred müzekker Gâib (Üçüncü Şahıs Eril Tekil)

ضَرَبَ formu, mâzî fiilin müfred müzekker gâib (üçüncü şahıs eril tekil) formudur ve “o (erkek) vurdu” anlamına gelir. Bu form, mâzî fiilin temel yapısıdır ve diğer bütün çekim formları bu temel üzerine inşa edilir.

⁴² Kemâl Rakîk, “el-‘ille fi’n-nahvi’l-‘Arabî el-mefhûm ve’l-mustalah nemâzic min kitab Sîbeveyhi”, *el-Lugati’l-‘Arabiyye* 18/1 (2016), 113-114.

⁴³ Ahmed Safâ’ Abdülazîz Abdülkerîm el-‘Ânî, “et-Ta’lîlû’s-sarfî fi’d-dirâsâti’l-lugaviyeti’l-‘Arabiyyeti’l-hadîse”, *Mecelletu Câmîati Kerkûk li’d-dirâsâti’l-insânîyye* 10:1 (2015), 184-185.

Mâzî fiillerinin ilk harfi üç farklı hareke (damme, kesra veya fetha) ile okunabilirdi. Ancak damme (ötre) ve kesra (esre) dile ağır gelmesi nedeniyle (عَلَّةُ الاسْتِثْقَالِ) daha hafif kabul edilen fetha (üstün) tercih edilmiştir (عَلَّةُ التَّخْفِيفِ).⁴⁴ Fiilin orta harfinin harekesi ise bağlı olduğu baba göre üç farklı hareke ile gelebilir. İlk ve orta harflerinin alacağı hareketler semâ'a (işitmeye) dayalı olduğundan konuşan kişi bunu belli bir kural çerçevesinde değiştiremez. Ancak son harfin alacağı hareke, kelimenin mu'rab (değişken) ve mebni (sabit) olması açısından farklılık arz eder. Kelime mebni ise sabit bir hareke veya sükûn üzerine kalır. Ancak mu'rab olduğunda kelimenin cümledeki konumuna göre farklı hareketlerle gelebilir. İsimlerde aslolan mu'rablık iken fiillerde esas olan durum (عَلَّةُ الْأَصْلِ) mebnîliktir (sabit hareke).⁴⁵ Bunun sebebi, fiillerin isimlere özgü olan fâ'il, mef'ûl ve muzâf ileyh gibi cümle içi konumlarda gelememesidir.⁴⁶ Muzâri fiil ise, şekil ve işlev bakımından ism-i fâile benzediği (عَلَّةُ التَّشْبِيهِ) için mu'rab olmuştur. Mebnî kelimelerde ise asıl olan sükûndür (harekesizlik).⁴⁷ Çünkü kelime sonundaki hareketler genellikle kelimenin cümle içindeki konumunu gösterir. Bu mantıkla, mâzî fiilin de bir mebni olması hasebiyle son harfin sükûn ile gelmesi beklenirdi. Ancak mâzî fiil, nekra isimlere sıfat olabilmesi yönüyle ism-i fâile benzemektedir. Örneğin sıfat olarak مَرَزْتُ بِرَجُلٍ ضَارِبٍ (vuran bir adama uğradım) şeklinde ism-i fâ'il kullanıldığı gibi مَرَزْتُ بِرَجُلٍ ضَرَبَ زَيْدًا (Zeyd'i vuran bir adama uğradım) şeklinde bir ifade de kullanılabilir. Bu benzerlik sebebiyle mâzî fiil, isimlerde asıl olan harekeyi alarak hareke üzere mebnî olmuştur.⁴⁸

Mâzî fiilin son harfinin özellikle fetha ile hareketlenmesi iki temel gerekçe (illet) ile açıklanır. Bunlardan ilki "yakınlık illeti" (عَلَّةُ التَّأَخِي), diğeri "denge illeti" (عَلَّةُ التَّعَادُلِ). Yakınlık illeti şu şekilde açıklanır: Fetha, sükûna en yakın harekedir. Çünkü fetha, elif harfinin bir parçasıdır ve elif harfi her zaman sâkindir (harekesiz). Bu nedenle fethanın sükûn ile özel bir yakınlığı vardır. İsim benzerliği nedeniyle mâzî fiilde sükûnun kullanılamaması, sükûna en yakın olan fethanın tercih edilmesine neden olmuştur. Fethanın tercih edilmesinin bir diğer nedeni ise denge illetiyle açıklanır. Fiiller hem lafız açısından (üç harfli bir fiilin ortası aslen sakin olamaz) hem de anlam açısından (masdar ve zamana delalet etmesi, fâ'il gerektirmesi ve çoğunlukla mef'ûl alması) ağırdır. Bu ağırlığı dengelemek için en hafif hareke olan fetha kullanılmıştır.

⁴⁴ Ebu'l-Fedâil Rükneddîn Hasan b. Şerefşâh el-Hüseynî el-Esterâbâdî, *Şerhu Şâfiyeti İbni'l-Hâcib*, thk. Abdülmaksûd Muhammed Abdülmaksud (Mektebetü's-sakâfeti'd-dîniyye, 2004), 1/230.

⁴⁵ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3/197.

⁴⁶ Ebû Saîd Hasan b. Abdullah b. Merzûbân es-Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyhi*, thk. Ahmed Hasan Mehdilî, 'Alî Seyyid 'Alî (Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye, 2008), 1/86.

⁴⁷ Ebu'l-Hasan 'Alî b. Mü'min el-İşbilî b. 'Uşfur, *Şerhu Cümeli'z-Zeccâcî*, thk. Sâhib Ebû Cenâh (Vizâretü'l-evkâf ve's-Şuûnî'l-İslâmiyye, 1980), 2/331.

⁴⁸ İbn Uşfur, *Şerhu Cümeli'z-Zeccâcî*, 2/333; Râdiyyüddîn Necmeddîn Muhammed b. Hasan er-Radî el-Esterâbâdî - 686/1287, *Şerhu Şâfiyeti İbni'l-Hâcib*, thk. Muhammed Nûr Hasan, Muhammed Zagraf (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'ilmiyye, 1975), 2/300; Şemseddîn Ahmed b. 'Alî Dunkûz, *Şerhu Merâhi'l-ervâh* (Kahire: Şeriketu ve mektebetu ve Matba'atu Mustafâ el-Bâbî el-Halebî ve Evlâduhu, 1302), 19.

SARF İLMİNDE İLLETLERİN PRATİK İŞLEVİ: MÂZÎ FİİL FORMLARINDA UYGULANAN İLLETLERİN İNCELENMESİ

Mâzî fiilin mebnî oluşu “asıl olma illeti”, sükûn yerine harekenin tercih edilmesi “teşbîh illeti” ve hareketler içinde fethanın tercih edilmesi “yakınlık” ve “denge” illetleriyle açıklanmıştır. Asıl olma illeti ve teşbîh illeti “ta’limî illetler” kapsamında değerlendirilebilir. Zira bunlarla mâzî fiil formunun birinci derece gerekçesi ortaya konulmuştur. Ancak mâzî fiilin son harekesinin “tahfîf” ve “denge” illetleri nedeniyle fetha olarak tercih edilmesi, ikinci derece illet kapsamına girdiğinden “kıyâsî illet olarak değerlendirilmek mümkündür.

2.2. ضَرَبَا (Darabâ): Tesniye Müzekker Gâib (Üçüncü Şahıs Eril İkil)

Bu form (ضَرَبَا), mâzînin tesniye müzekker gâib (üçüncü şahıs eril ikil) formunu oluşturur ve “onlar (iki erkek) vurdu” anlamına gelir. Bu formu oluşturmak için, kök fiil olan ضَرَبَ formunun sonuna elif (ل) harfi eklenir. Bu ek, Arapçada tesniye (ikil) zamiri olan هُمَا ile ilişkilidir ve tesniye müzekkerin eylemi gerçekleştirdiğini belirtir. Bu durum, mâzînin bütün tesniye formları için geçerlidir. Elifin tesniye formlarında tercih edilmesinin birkaç önemli nedeni vardır. Öncelikle, Arapçada illet harfleri olan elif, vâv ve yâ (ي و ي) hafiflikleri ve eklemeye uygunlukları nedeniyle eklemelerde sıkça kullanılır.⁴⁹ Elif, mahreç (harfin çıkış yeri) bakımından vâv (و) ve yâ (ي) harflerinden önce gelir. Tesniye formu da sayı bakımından cemi‘ formundan önce gelmektedir (عِلَّةُ التَّقْدُمِ).⁵⁰ Bu durum, elif harfinin tesniye için daha uygun bir harf olarak seçilmesini sağlar.⁵¹ Elif harfinin, tesniye zamiri olan “هُمَا” zahirindeki elifi göstermesi de bu tercihin ikinci bir gerekçesidir (عِلَّةُ الدَّلَالَةِ).⁵² Ayrıca tesniye, cemi‘den daha sık kullanıldığından hafif harfin (elif) ona verilmesi dengeyi sağlar (عِلَّةُ التَّعَادُلِ).⁵³ Fiilin sonundaki bâ (ب) harfine, tesniye eki elif (ل) eklendiğinde fethalı okunmaya devam eder. Bunun nedeni, elif harfi ile fetha harekesinin aynı cinsten olmasıdır (عِلَّةُ الْمُجَانَسَةِ). Bu uyum, kelimenin fonetik bütünlüğünü korur ve Arapçanın ses yapısına uygun bir form oluşturur.⁵⁴

Görüldüğü gibi tesniye formunun oluşumunda birçok illet kullanılmıştır. Elif harfinin tesniye alameti olarak diğer illet harfleri (و ve ي) yerine tercih edilmesi “takaddüm”

⁴⁹ Ebû Abdillâh Nâzirü'l-Ceyş Muhammed b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdüddâim, *Temhîdül-kavâid bi-şerhi Teshîlil-fevâid*, thk. ‘Alî Muhammed Fâhîr vd. (Dârü'l-Kutubi'l-‘ilmiyye, 1428), 1/177.

⁵⁰ Ali b. Hüseyin Medhî Efendi el-Edirnevî Eskicizâde, *Emsile şerhi* (Dâru't-tibâ'ati'l-‘âmire, 1251), 232.

⁵¹ Dunkûz, *Şerhu Merâhi'l-ervâh*, 26; Kemalpaşazâde, *el-Felâh Şerhu'l-Merâh*, 26; Muslihuddîn Mustafa b. Şaban es-Sürûrî, “Şerhü Merâhi'l-ervâh”, *Muslihiddin Mustafa b. Şaban Sürûrî'nin Şerhu Merâhi'l-ervâh Adlı Eserinin Edisyon Kritiği*, Haz. ‘Alî Bağcı (Yalova: Yalova Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 124.

⁵² Ebu'l-Fadâil Hüsâmeddîn Ahmed b. ‘Alî b. Mes‘ûd, *Merâhu'l-ervâh* (Beyrut: Dâru ihyâi't-turâsi'l-'Arabî, 1430), 58; Dunkûz, *Şerhu Merâhi'l-ervâh*, 26; Kemalpaşazâde, *el-Felâh Şerhu'l-Merâh*, 26.

⁵³ Dunkûz, *Şerhu Merâhi'l-ervâh*, 26; Kemalpaşazâde, *el-Felâh Şerhu'l-Merâh*; Muhammed b. Hamid el-Kefevî, *Şerhü'l-binâ* (Matbaa-i ‘Âmire, 1306), 48-49.

⁵⁴ Kemalpaşazâde, *el-Felâh Şerhu'l-Merâh*, 26.

(öncelik), “delalet” (göstermek) ve “mücâneset” (aynı cinsten olma) illetleri ile izah edilmiştir. Burada dikkat çeken önemli nokta, bir dilbilgisel olayın birden fazla gerekçeyle desteklenmesidir ve bu gerekçeler, öğrencilere tesniye formunun yapısını ve mantığını anlatmak için kullanılan ta’limî illetler olarak kabul edilebilir.

2.3. ضَرَبُوا (Darabû): Cemi’ Müzekker Gâib (Üçüncü Şahıs Eril Çoğul)

Bu form (ضَرَبُوا), Arap dilinde mâzî fiilin cemi’ müzekker gâib (üçüncü şahıs eril çoğul) formunu temsil eder ve “onlar (erkekler) vurdu” anlamına gelir. Bu yapı, ضَرَبَ kök fiilinden türetilmiştir. Fiilin sonuna eklenen vâv (و), cemi’ müzekker zamiridir ve eylemi gerçekleştiren faillerin üç veya daha fazla erkek olduğunu gösterir. Kök fiilin son harfi olan ve fethalı okunan bâ (ب) harfi, çoğul eki aldığı anda dammeli okunur çünkü Arap dilinde damme ve vâv sesleri aynı cinsten kabul edilir (عَلَّةُ الْمُجَانَسَةِ). Daha önce belirtildiği gibi bu ses uyumu, Arap dilinin temel fonetik prensiplerinden biridir. Ayrıca öncesi kesra olsaydı vâv, i’lâl⁵⁵ kuralları gereği yâ (ي) harfine; fetha olsaydı elif (ل) harfine dönüşecekti. Fakat cem’i formunaki vâv harfi, zamir olduğu için başka bir harfe dönüştürülemez (عَلَّةُ التَّعْدُرِ). Ancak رَمَوْا gibi nâkıs (son harfi illetli) fiillerde vâv'dan önceki harf fethalı okunur. Çünkü bu durumda vâv'dan önceki harf gerçekte son harf değildir. Zira رَمَوْا fiilinin aslı رَمَيُوا şeklindedir. Vâv'dan önce damme bulunan رَضُوا gibi örneklerde ise harfin dammeli olmasının nedeni, Arapçada kesradan dammeye geçişin tercih edilmemesinden kaynaklanır (عَلَّةُ الْإِسْتِثْقَالِ). Ayrıca رَضُوا şeklinde kalsaydı zamir olan vâv'ın ye harfine dönüşmesi söz konusu olurdu. Bundan kaçınmak için vâv'dan önce kendi cinsinden olan damme getirilmiştir (عَلَّةُ الْهَرَبِ).⁵⁶

Arap dilinde çoğul formlar oluşturulurken vâv harfinin tercih edilmesi iki gerekçe ile açıklanır. Birincisi, elif harfinin tesniye için, ya harfi ise çoğunlukla müennes muhataba (dişil tekil ikinci şahıs) veya mütekellim vahdeh (tekil birinci şahıs) için kullanıldığından, illet harflerinden geriye kalan vâv, cemi’ müzekker (eril çoğul) için tercih edilmiştir (عَلَّةُ التَّأَخَّرِ). İkincisi, vâv harfinin kullanılmasının bir diğer önemli sebebi, هُمْ zamirini temsil etmesidir (عَلَّةُ الدَّلَالَةِ). Çünkü هُمْ zamiri, vasıl halinde (bağlama durumunda) geldiğinde sonu vâvlı olarak هُمُو şeklinde telaffuz edilir.⁵⁷

⁵⁵ İ’lâl, elif (ل), vâv (و) ve yâ (ي) harflerinden birinin kelimededen düşürülmesi veya birini diğer birine dönüştürmektir.

⁵⁶ Hüsameddîn, *Merâhu'l-ervâh*, 58; Dunkûz, *Şerhu Merâhi'l-ervâh*, 26; Kemalpaşazâde, *el-Felâh Şerhu'l-Merâh*, 26; Kefevî, *Şerhu'l-binâ*, 49.

⁵⁷ Dunkûz, *Şerhu Merâhi'l-ervâh*, 26; Kemalpaşazâde, *el-Felâh Şerhu'l-Merâh*, 26; Süleymân Sırrî, *Kifâyetü'l-müntehî fi şerhi Kifâyetü'l-mübtedî min ‘ilmi’s-sarf* (İstanbul: Matbaa-i ‘Âmire, 1312), 46.

SARF İLMİNDE İLLETLERİN PRATİK İŞLEVİ: MÂZÎ FİİL FORMLARINDA UYGULANAN İLLETLERİN İNCELENMESİ

Arap yazı sisteminde, bu formun yazımında özel bir imla kuralı uygulanır. Vâv (و) harfinden sonra sakın bir elif (ل) eklenir ki buna “elif-i fârika” (fark koyan) adı verilir. Bu elifin temel işlevi, kelimenin sonundaki vâv’ın atıf (bağlaç) harfi değil, cemi’ müzekker zamiri olduğunu göstermektir (عِلَّةُ الْفَرْقِ). Örneğin, حَضَرُوا تَكَلَّمُوا زَيْدٌ gibi hareke kullanılmayan yazımlarda, حَضَرَ fiilinden sonraki vâvın çoğul zamiri mi yoksa atıf harfi mi olduğu belirsiz kalabilir. Her ne kadar زَيْدٌ تَكَلَّمُوا gibi örneklerde vâv harfi kendisinden önceki harfe birleştikten böyle bir karışıklık olmasa bile kuralın tutarlılığı (طَرْدًا لِلْبَابِ) için elif-i fârika tüm örneklerde yazılır.⁵⁸

Mâzî fiilin cemi’ müzekker gâib formunda vâv harfinin zamir olarak kullanılması, “delâlet” ve “te’ehhür” illetleri gereği tercih edilmiştir. Vâvın okunuşunda damme sesinin kullanılması “mücâneset” illete dayanırken, burada fetha veya kesranın kullanılmaması “harab” (kaçınma) illetiyle açıklanmıştır. Zamir olan vâv harfinden sonra yazıda eklenen elif harfinin, bağlaç olan vâv ile zamir olan vâvı ayırt etmesi “fark” illetinin bir gereğidir. Bu kuralın tüm cemi’ müzekker formlarına uygulanması ise “tardan li’l-bâb” (kuralın tutarlılığı) prensibiyle sağlanmıştır.

2.4. ضَرَبَتْ (Darabet): Müfred Müennes Gâibe (Üçüncü Şahıs Dışıl Tekil)

Bu form (ضَرَبَتْ), mâzî fiilin müfred müennes gâibe (üçüncü şahıs dışıl tekil) formudur ve “o (kadın) vurdu” anlamına gelir.

Arapça fiillerde müennes formu belirtmek için fiilin sonuna eklenen sakın “tâ” (ت) harfi, müzekker ve müennes arasındaki farkı gösterme amacı taşır (عِلَّةُ الْفَرْقِ).⁵⁹ Tâ harfinin müenneslik alameti olarak seçilmesi ise önemli illetlerle açıklanmıştır. Arapçada dilbilgisel işlev taşıyan illet harflerinden elif (ل) tesiniye (ikil) yapılar, vâv (و) harfi cemi’ müzekker (çoğul eril) yapılar, yâ (ي) harfi ise müfred müennes muhataba (ikinci şahıs tekil dışıl) formlarına tahsis edildiğinden, müenneslik alameti olarak bu üç harften birini müenneslik alameti olarak kullanma imkânı kalmamıştır. Bu sebeple, illet harflerine (ل, و, ي) ses çıkışı bakımından en yakın olan ve bazı kelimelerde (تراث, تجاه, تراث) vâv harfinin yerine geçebilen tâ (ت) harfi müenneslik alameti olarak tercih edilmiştir (علة القرب).⁶⁰

⁵⁸ ‘İmadüddîn el-Melikü’l-Müeyyed İsmâ’il b. ‘Alî Ebu’l-Fidâ, *Kitâbü’l-künnâş fi fenneyi’n-nahv ve’s-sarf*, thk. Riyaz b. Hasan el-Havvâm (Sayda: el-Mektebetü’l-‘asriyye, 2000), 2/355; Hüsâmeddîn, *Merâhu’l-ervâh*, 59; Dunkûz, *Şerhu Merâhi’l-ervâh*, 27; Kemalpaşazâde, *el-Felâh Şerhu’l-Merâh*, 27.

⁵⁹ Hüsâmeddîn, *Merâhu’l-ervâh*, 61; Dunkûz, *Şerhu Merâhi’l-ervâh*, 27; Kemalpaşazâde, *el-Felâh Şerhu’l-Merâh*, 27.

⁶⁰ Eskicizâde, *Emsile şerhi*, 235.

Tâ (ت) harfinin fiilde sâkin, isimde ise harekeli olmasının sebebi, fiil ve isim arasında bir denge sağlamak içindir (عِلَّةُ التَّعَادُلِ). Çünkü fiil, anlam ve zaman içerdiği için isimden daha ağırdır (isim sadece anlam bildirir). Bu sebeple fiile hafif olan sakin tâ (ث) harfi, isme ise harekeli tâ (ة) harfi verilmiştir. Ayrıca fiildeki tâ harfi, yazıda uzun (ث) şeklinde yazılır ki bu, fiildeki tâ harfi ile isimdeki kapalı tâ (ة) harfini ayırt etmek ve fiilin önemini vurgulamak içindir (عِلَّةُ الْفَرْقِ).⁶¹

Aslında bu ayırt edici alamet müzekker forma da eklenebilirdi, ancak dilbilgisinde müzekker form asıl, müennes form ise ferî' (türev) kabul edildiğinden (عِلَّةُ الْأَصْلِ), müzekker alametsiz, müennes ise alametli olarak kullanılması tercih edilmiştir. Ziyadelik (ek alma) de ferî'dir. Dolayısıyla ferî' olan müennese, ferî olan ziyadelik uygun görülmüştür. Fiildeki tâ-i te'nîs (müenneslik tâ'sı) ile isimdeki tâ-i te'nîs hem lafız hem de anlam bakımından farklıdır. Lafız bakımından farkı yukarıda belirtildiği gibi fiillerde harekesiz iken isimlerde harekelidir. Anlam yönünden farkı ise şu şekildedir: Fiildeki sâkin tâ (ت), failin müennesliğini gösterirken, isimdeki harekeli tâ (ة) ismin müennesliğini gösterir ve adeta kelimenin bir parçası kabul edilir. Zira kelimenin sonundaki gerçekleşen irab, ziyade edilen tâ (ة) harfi üzerinde ortaya çıkar.⁶²

Bu formada müzekker-müennes ayrımında alametin müennese verilmesi, “asıl” ve “ferî” illetleriyle, te harfinin alamet olarak belirlenmesi kurbîyet (yakınlık) illetiyle açıklanmıştır. Bu yapının oluşumunda müennes alameti olarak tâ-i te'nîsin seçilmesi, kurbîyet (yakınlık) illeti ile açıklanmaktadır. Ayrıca harekesiz/sakin tâ (ث) harfinin fiilde ve harekeli olan tâ (ة) harfinin isme verilmesi “teadül” (denkli) illetiyle gerekçelendirilmiştir.

2.5. ضَرَبَتَا (Darabetâ): Tesniye Müennes Gâibe (Üçüncü Şahıs Dışıl İkili)

“ضَرَبَتَا”, mâzî fiilin tesniye müennes gâibe (üçüncü şahıs dışıl ikil) formunu ifade eder ve “onlar (iki kadın) vurdu” anlamına gelir. Bu formdaki fethalı tâ (ت) harfi, aslı itibarı ile harekesiz (sükûnlu) kabul edilir (عِلَّةُ الْأَصْلِ). Çünkü müennes temel formu olan ضَرَبَتْ fiilinde tâ harfi sakindir. Tesniye eki olan elif (l) eklenince, elifin okunabilmesi için öncesi yani tâ harfi fetha ile harekelenmiştir. Bu hareke arızî (sonradan oluşmuş) bir harekedir

⁶¹ Dunkûz, *Şerhu Merâhi'l-ervâh*, 27; Kemalpaşazâde, *el-Felâh Şerhu'l-Merâh*, 27-28; Eskicizâde, *Emsile şerhi*, 235.

⁶² Sürûrî, “Şerhü Merâhi'l-ervâh”, 127; Dunkûz, *Şerhu Merâhi'l-ervâh*, 27; Kemalpaşazâde, *el-Felâh Şerhu'l-Merâh*, 27-28; Eskicizâde, *Emsile şerhi*, 234-235.

SARF İLMİNDE İLLETLERİN PRATİK İŞLEVİ: MÂZÎ FİİL FORMLARINDA UYGULANAN İLLETLERİN İNCELENMESİ

ve orijinal formu olan ضَرَبْتُ formunda yoktur. Arapça dilbilgisinde ise arızî olan unsurlar genellikle yok hükmünde kabul edilir.⁶³

Arızînin yok hükmünde kabul edilmesi kuralının etkisi, رَمَتَا (iki kadın attı) gibi son harfi illetli olan fiillerde daha açık bir şekilde görülür. Kök formu رَمَيْتَا olan bu fiilde, fethalı yâ (يَ) harfi önce elife (ل) dönüşmüş (kalb), ardından da düşmüştür (hazif).⁶⁴ Bunun nedeni, tâ harfinin harekesinin arızî kabul edilmesidir. Dolayısıyla, رَمَيْتَا kelimesi önce رَمَاتَا olmuş, sonra da iki sakin harfin (sakin kabul edilen tâ ve elif) yan yana gelmesinden dolayı elif düşürülerek رَمَتَا şeklini almıştır. Tâ harfi müenneslik alameti, sonundaki elif ise tesniye zamiri (ikil zamiri) olduğu için ikisi de korunması gereken harflerdir. Bu nedenle yâ harfinden dönüşen elif harfi düşürülmüştür.⁶⁵

ضَرَبْتُ formunda, ileride ifade edileceği gibi ضَرَبْتُ formu gibi kelimenin son harfi olan bâ (ب) harfinin sükûnlu yani ضَرَبْتُ şeklinde olması gerekmez. Zira ضَرَبْتُ formunda, dört harekeli harfin peş peşe gelmesini engellemek için bâ harfi sükûnlu hale getirilmiştir. Ancak ضَرَبْتُ formunda tâ (ت) harfi zaten sakin kabul edildiği için böyle bir değişikliğe gerek duyulmamıştır.⁶⁶

Bu formun oluşumunda tâ harfinin iki sakinin bir araya gelmesini engellemek için harekelenmesi ve رَمَيْتَا gibi örneklerde yâ harfinden dönüşen elifin düşürülmesi, “istiskal (ağırlık) ve tahfîf (hafifletme)” illetleriyle açıklanır. Keza tâ harfinin arızî harekesi ve yâ harfinden dönüşen elifin düşürülmesi, tahfîf illeti gereği telaffuzu kolaylaştırmak ve dilin akıcılığını sağlamak amacıyla yapılmıştır.

2.6. ضَرَبْتُ (Darabne): Cemi' Müennes Gâibe (Üçüncü Şahıs Dişil Çoğul)

ضَرَبْتُ formu, mâzî fiilinin cemi' müennes gâibe (üçüncü şahıs dişil çoğul) yapısını temsil eder ve “onlar (kadınlar) vurdu” anlamına gelir. Bu formun oluşumu için kök fiil ضَرَبْتُ üzerine dişil çoğul zamirini temsil eden fethalı nûn (ن) eki eklendiğinde ضَرَبْنُ haline gelir. Ancak fethalı nûn (ن) ve sâkin tâ (ت) her ikisi de müennesliği gösterdiği için ikisinin bir arada bulunması hoş karşılanmaz (عِلَّةُ الْكَرَاهَةِ). Bu durumda ikisinden birinin tercih edilmesi gerekmektedir. Sâkin tâ (ت) harfi, sadece müenneslik alametini gösterdiği için düşürüldü. Fethalı nûn (ن) ise zamir olmakla beraber müenneslik alameti işlevini de

⁶³ Dunkûz, *Şerhu Merâhi'l-ervâh*, 28; Kemalpaşazâde, *el-Felâh Şerhu'l-Merâh*, 28-29.

⁶⁴ Bu kural, sarf ilminde genelgeçerli olan bir kuraldır. Vâv veya yâ harfi harekeli, onlardan önceki harf fethalı ise her ikisi de bu durumda elif'e kalb edilir.

⁶⁵ Hüsâmeddîn, *Merâhu'l-ervâh*, 63; Kemalpaşazâde, *el-Felâh Şerhu'l-Merâh*, 29; Dunkûz, *Şerhu Merâhi'l-ervâh*, 29.

⁶⁶ Dunkûz, *Şerhu Merâhi'l-ervâh*, 29; Kemalpaşazâde, *el-Felâh Şerhu'l-Merâh*, 29; Eskicizâde, *Emsile şerhi*, 235.

görmektedir.⁶⁷ Nûn eklenirken fiilin son harfi ب sükûnlu (harekesiz) hale getirilir. Bu düzenlemenin temel amacı, dört harekenin ardışık gelmesini engellemektir (عَلَّةُ (التَّخْفِيفِ)).⁶⁸ Dolayısıyla ضَرَبْنَ kelimesinde sâkin bâ (ب) harfi aslında feth a ile hareketli olması gerekirken, forma eklenen fethalı nûn (ن) ekinin harekesiyle birlikte dört harekenin peş peşe gelmesi, dilde ağır ve kullanışsız bir yapı oluşturur.⁶⁹ Bu kural, dörtlü fiillerde de aynı mantıkla işler: Örneğin أَكْرَمَ (ikram etti), دَحَرَجَ (yuvarladı) gibi fiillerde ikinci harfin sâkin kılınması, dört hareketli harfin ard arda gelmesini engelleme amacına taşımaktadır.⁷⁰

Arap dilinde cemi' müennes gâibe formunda fiile bitişik olan fethalı nûn (ن), fâ'il (özne) zamiri olduğundan fiilin ayrılmaz bir parçası sayılır (علة الاتصال).⁷¹ Zira hiçbir fiil fâ'îlsiz kullanılamaz. Bu nedenle nûn zahirine (ن) atıf yapılırken araya başka bir kelime girmediği takdirde te'kîd (pekiştirme) zamiri kullanmak zorunludur (علة الضرورة). Örneğin وَرَيْدُ ضَرَبْنَ (Vurdular ve Zeyd) şeklinde bir ifade, gramer açısından hatalıdır. Bunun doğrusu, te'kîd zamiri kullanılarak وَرَيْدُ هُنَّ ضَرَبْنَ (Onlar ve Zeyd vurdu) şeklinde olmalıdır. Aksi takdirde atıf sanki fiilin bir parçasına yapıyormuş algısına nedene olur ve anlam karışıklığına yol açar (علة الالتباس). Fiilin son harfinin sakin kılınması kuralı, dildeki yapısal tutarlılığı (طَرْدًا لِلْبَابِ) sağlamak amacıyla hareketli zamir eki alan diğer tüm formlara da (ضَرَبْنَا'den ضَرَبْتُمْ'ya kadar) genellenmiştir. Ancak bu kural, mansûb muttasıl zamiri (mef'ûl/nesne zamiri) alan formlar (ضَرَبْنَا gibi) geçerli değildir. Zira mef'ûl (nesne) cümlelerin temel ögesi olmayıp fiilin ayrılmaz bir parçası değildir. Bu nedenle ضَرَبْنَا (bize vurdu) formundaki mansûb muttasıl zamiri olan نَا zamirine atıf yapıldığında önceden te'kîd edilmesine ihtiyaç duyulmaz.⁷²

Bu formunun şekillenmesinde birbiriyle etkileşim halinde olan çeşitli illetler kullanılmıştır. Bu formda kullanılan "tahfîf illeti", dört harekenin ardışık gelmesini engelleyerek aslen hareketli olan harfin (ب) sükûnlu kılıp dilin akıcılığını sağlarken,

⁶⁷ Hüsâmeddîn, *Merâhu'l-ervâh*, 62-64; Dunkûz, *Şerhu Merâhi'l-ervâh*, 26; Kemalpaşazâde, *el-Felâh Şerhu'l-Merâh*, 26-27.

⁶⁸ Dunkûz, *Şerhu Merâhi'l-ervâh*, 27; Kemalpaşazâde, *el-Felâh Şerhu'l-Merâh*, 28; Abdullah Efendi Kuyucaklı, "Ezherü's-şurûh", *Kuyucaklı Abdullah Efendi ve Ezherü's-şurûh Adlı Eseri (İnceleme ve Tahkik)*, Haz. Mehmet Emin Yağcı (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013), 35.

⁶⁹ Dunkûz, *Şerhu Merâhi'l-ervâh*, 27; Kemalpaşazâde, *el-Felâh Şerhu'l-Merâh*, 28.

⁷⁰ Ebu'l-Hasan Muhammed b. Abdullah İbnü'l-Verrâk, 'İlelü'n-nahv, thk. Muhammed Câsim Muhammed ed-Dervîş (Riyad: Mektebetü'r-rüşd, 1999), 182.

⁷¹ Bu durum, fiil cümlesinde fiil ve failin temel öğeler olmasından kaynaklanmaktadır.

⁷² Hüsâmeddîn, *Merâhu'l-ervâh*, 63; Dunkûz, *Şerhu Merâhi'l-ervâh*, 27; Kemalpaşazâde, *el-Felâh Şerhu'l-Merâh*, 28.

SARF İLMİNDE İLLETLERİN PRATİK İŞLEVİ: MÂZÎ FİİL FORMLARINDA UYGULANAN İLLETLERİN İNCELENMESİ

“kerahet illeti” (hoş görmeme) müenneslik alameti olan sâkin tâ (ت) ve fethalı nûn (ن) harflerinin bir arada bulunmasını önleyerek dilsel tasarrufu gözetir. “Fark illeti”, fâ’il konumundaki fethalı nûn (ن) zamirinin bağımsız bir unsur olarak tanınmasını garanti altına almak için te’kîd zorunluluğunu dayatırken, “havfü’l-iltibâs illeti” (karışıklıktan sakınma) anlam belirsizliklerini önler. Yapısal tutarlılık illeti ise (طَرْدًا لِلْبَاب), son harfin sâkin oluşu kuralının ضَرَبْتُ gibi diğer fiil yapılarına genellenmesini sağlayarak dilin sistematik yapısını güçlendirmektedir.

2.7. ضَرَبْتُ (Darabte): Müfred Müzekker Muhâtab (İkinci Şahıs Eril Tekil)

Arapçada ضَرَبْتُ ifadesi, mâzî fiilin müfred müzekker muhatab (ikinci şahıs eril tekil) formunu temsil eder ve “sen (erkek) vurdun” anlamına gelir. Bu formun sonuna eklenen fethalı tâ (ت) harfi, “sen” anlamındaki أَنْتَ (ente) zamirini temsil eder (عِلَّةُ الدَّلَالَةِ).⁷³ Bu ek, Arapçada sık kullanılan illet harflerinden “vâv” ile ses çıkış noktası (mahreç) bakımından yakınlığı olan tâ (ت) harfinin tercih edilmesiyle oluşur (عِلَّةُ قُرْبِ الْمُخْرَج). Örneğin, تَرَاثَ (miras) ve تُجَاهَ (yön) gibi kelimelerde vâv (و) harfi yerine tâ (ت) harfinin kullanılması, bu ses benzerliğinin bir sonucudur.⁷⁴ Normalde fethalı tâ (ت) zamirinin damme ile harekelenmesi beklenirken, burada fetha kullanılmıştır. Bunun temel nedeni, ileride ele alınacak olan birinci tekil şahıs ضَرَبْتُ (ben vurdum) formuyla karışıklığı önlemektir (عِلَّةُ الْإِئْتِزَانِ). Zira damme kullanılsaydı, iki form arasında ضَرَبْتُ ve ضَرَبْتُ ses benzerliği artacak ve anlam belirsizleşecekti. Bu durum, “ihtirâz illeti” (karışıklıktan sakınma prensibi) veya “havfü’l-iltibas” (karışıklıktan kaçınma) ile açıklanır. Bu nedenle şahıs zamir eklerindeki hareke değişikliğine başvurularak bu karışıklık giderilmiştir.⁷⁵

Fetha tercihi aynı zamanda tahfîf illeti ile de ilişkilidir. Zira daha önce değinildiği gibi Arap dilinde fetha, damme ve kesraya kıyasla daha hafif bir hareke olarak kabul edilir. Zamirin fiil sonuna eklenmesi durumunda, hafif bir harekenin seçilmesi telaffuz akıcılığını artırır. Ayrıca, eril formun dilde öncelikli olması (عِلَّةُ الْأَصَالَةِ), bu harekenin müzekker muhataba özgü kılınmasında etkilidir. Bu durum, müennes form olan ضَرَبْتُ ile karşılaştırıldığında netleşir: Müennes zamirde yâ (ي) harfinin varlığı (إِضْرِبِي) örneğinde

⁷³ Kemalpaşazâde, *el-Felâh Şerhu'l-Merâh*, 30.

⁷⁴ Dunkûz, *Şerhu Merâhi'l-ervâh*, 31, 33; Kemalpaşazâde, *el-Felâh Şerhu'l-Merâh*, 32, 33.

⁷⁵ Hüsâmeddîn, *Merâhu'l-ervâh*, 68; Kemalpaşazâde, *el-Felâh Şerhu'l-Merâh*, 31; Dunkûz, *Şerhu Merâhi'l-ervâh*, 31; Sürûrî, “Şerhü Merâhi'l-ervâh”, 135-136.

olduğu gibi), kesra ile fonetik uyum (عِلَّةُ الْمُنَاسَبَةِ) gerektirir ve bu nedenle farklı bir hareke tercih edilir.⁷⁶

صَرَبْتُ formunda ت harfinin zamir olarak seçilmesi قُرْبُ الْمَخْرَجِ (mahreç yakınlığı) illetiyle açıklanırken, bu harfin أَنْتَ zahirini temsil etmesi (عِلَّةُ الدَّلَالَةِ) (gösterme illeti) prensibine dayanmaktadır. Tâ zahirinin (ت) zahirinin fetha ile harekelenmesi ise “sakınma illeti” ve “karışıklıktan kaçınma” illetleriyle temellendirilmiş olup, birinci şahıs tekil formu olan صَرَبْتُ ile karışmasını önlemektedir. Ayrıca fethanın tercih edilmesi “tahfif illeti” ile de ilişkili olup, Arap dilinde en hafif hareke olan fethanın kullanılması telaffuz kolaylığı sağlamaktadır; eril formun dilde asıl kabul edilmesi “asıl olma illeti” gereği, eril muhataba fethanın, dişil muhataba ise kesranın verilmesi “fark illeti” ile açıklanırken, dişil formda kesranın tercih edilmesi “uygunluk illeti” ile ilişkilendirilmiştir.

2.8/9. صَرَبْتُمَا (Darabtumâ): Tesniye Müzekker Muhatab ve Tesniye Müennes Muhataba (İkinci Şahıs Eril İkil ve İkinci Şahıs Dişil İkil)

صَرَبْتُمَا formu, tesniye müzekker muhâtab veya tesniye müennes muhataba (ikinci şahıs eril veya ikinci şahıs dişil ikil) yapılarını karşılayan ortak bir fiil kalıbıdır ve “siz (iki erkek/iki kadın) vurdunuz” anlamına gelir. Arapçada tesniye fiil formları, daha önce işaret edildiği gibi genellikle müfred formun sonuna bir elif (l) eklenerek oluşturulur. Örneğin, صَرَبَ fiilinin ikil formu, صَرَبَا (iki kişi vurdu) şeklindedir. Buna göre صَرَبْتُ (sen-erkek vurdun) ve صَرَبْتِ (sen-kadın vurdun) formlarının ikil hali, sonlarına bir elif eklenerek صَرَبْتُمَا olarak oluşturulmalıydı (عِلَّةُ الدَّلَالَةِ). Fakat bu form, anlam belirsizliğine yol açma riski taşır (عِلَّةُ الْإِثْبَاسِ). Çünkü صَرَبْتُمَا ifadesi, ikinci şahıs eril tekil formu olan صَرَبْتُ formunun elif-i işbâ' (harekenin uzatılmasıyla oluşan elif) almış haliyle (صَرَبْتُمَا) karışabilir. Örneğin أَنْتَ zamiri bir şiirde, elif-i işbâ' alarak اَللّٰهُ فَكَيْفَ اَنْتَا (Allah sana ömür versin, nasılsın?) şeklinde اَنْتَا elif-i işbâ' olarak kullanılmıştır.⁷⁷ Dolayısıyla صَرَبْتُ formunun elif-i işbâ' almış hali, صَرَبْتُمَا şeklinde olur ve tesniye formu ile karıştırılma riskini oluşturur. Bu riski ortadan kaldırmak için tâ (ت) harfinden sonra mîm (م) harfi

⁷⁶ Dunkûz, *Şerhu Merâhi'l-ervâh*, 32; Kemalpaşazâde, *el-Felâh Şerhu'l-Merâh*, 32; Sürûrî, “Şerhü Merâhi'l-ervâh”, 135; Kuyucaklı, “Ezheru's-şurûh”, 35-36.

⁷⁷ Hüsâmeddîn, *Merâhu'l-ervâh*, 66; Dunkûz, *Şerhu Merâhi'l-ervâh*, 31; Kemalpaşazâde, *el-Felâh Şerhu'l-Merâh*, 32-33; Ebû Muhammed Bedreddin Muhammed b. Ahmed el-'Aynî, *Melâhü'l-ervâh fî şerhi Merâhi'l-ervâh fî's-sarf*, thk. Abdüsettar Cevâd (Mecelletü'l-mevrid el-'Irâkiyye, 1975), 219.

SARF İLMİNDE İLLETLERİN PRATİK İŞLEVİ: MÂZÎ FİİL FORMLARINDA UYGULANAN İLLETLERİN İNCELENMESİ

eklenerek ضَرَبْتُمَا formu oluşturulmuştur. Ayrıca bu ek, munfasıl ikil zaminin اَنْتُمَا formuna işaret eder ve hem tekil hem de çoğul formlardan net bir şekilde ayırır.⁷⁸

Bu formda karışıklığı engellemek için mîm (م) harfinin seçilmesinin temel nedeni, fonetik uyum (munâsebet illeti) ve telaffuz hafifliğidir (tahfîf illeti). Zira tâ (ت) harfi, dilin ucu ile üst ön dişler arasından çıkarken, mim harfi dudakların kapanmasıyla çıkarılır. Bu iki harfin artikülasyon noktalarının yakınlığı (قُرْبُ المَخَارِجِ), telaffuz sırasında akıcılığı bozmadan eklenmesine imkân verir.⁷⁹ Ayrıca, mîm harfinin tesniye zamirlerdeki kullanımı tesniye müzekker/müennes gâib zamiri olan هُمَا ile tutarlılık gösterir (عِلَّةُ طَرْدِ اللَّبَابِ). Bu tutarlılık, dilin sistematik yapısını koruma (tertîb illeti) amacıyla da desteklenir. Örneğin, هو (o) zamininin tesniye formu هُمَا olarak belirlenmişken, mîm harfinin ikil fiil formlarında da kullanılması dil mantığına uygundur.⁸⁰

Normalde ضَرَبْتُمَا formu, ضَرَبْتِ'nin ikili olarak ضَرَبْتُمَا (darabtemâ) şeklinde ya da ضَرَبْتِ'nin ikili olarak ضَرَبْتُمَا (darabtimâ) olarak gelmesi beklenirdi. Ancak her iki formda da tâ (ت) harfinin damme ile harekelendiği görülür. Bu durum, dilbilgisel bir benzetme ilkesine dayanır (عِلَّةُ التَّشْبِيهِ). Çünkü Arapçada fâ'ilin i'râb durumu ref'dir. Ref durumu ise genellikle damme ile gösterilir. Dolayısıyla bu hareke (damme), mebnîlik harekesi olsa da zaminin fiille olan ilişkisini vurgulamak ve asıl yapıya yani mu'rablık durumuna benzetme amacını taşımaktadır. Böylece tâ (ت) harfinin ضَرَبْتُمَا şeklinde damme ile harekelenmesi, failin dilbilgisindeki rolünü hatırlatır ve anlam bütünlüğünü sağlar. Ayrıca mahreç yakınlığı nedeniyle mîm (م) ile damme arasında yakın bir ilişki bulunmaktadır. Dammenin mîmden sonra gelmesi telaffuz kolaylığını sağlar (عِلَّةُ التَّخْفِيفِ).⁸¹

İkil formların oluşturulmasında, dilin genel kurallarına paralel bir tutum izlenir. Örneğin, çoğul formlarda nûn (ن) ve vâv (و) gibi ekler kullanılırken (ضَرَبْتُمْ، ضَرَبْتُمْ)، ikil formlarda mîm (م) harfinin tercih edilmesi, “fark illeti” sonucu anlam ayrımını netleştirme amacı taşır. Bu sayede ضَرَبْتُمَا (siz iki erkek veya siz iki kadın vurdunuz) ile ضَرَبْتُمْ (siz çoğul erkek vurdunuz) gibi formlar arasında karışıklık (iltibâs) önlenir.⁸² ضَرَبْتُمَا formu, dildeki anlam kaymalarını önleme (ihtirâz), benzer formlara karışıklığı önleme (fark illeti), telaffuz hafifliği (tahfîf), yapısal benzerlik (teşbîh) ve dil mantığına uyum (tertîb) gibi

⁷⁸ Aynî, *Melâhü'l-ervâh*, 219.

⁷⁹ Kemalpaşazâde, *el-Felâh Şerhu'l-Merâh*, 32; Sürûrî, “Şerhü Merâhi'l-ervâh”, 132-133.

⁸⁰ Kemalpaşazâde, *el-Felâh Şerhu'l-Merâh*, 32; Sürûrî, “Şerhü Merâhi'l-ervâh”, 133-134; Aynî, *Melâhü'l-ervâh*, 219.

⁸¹ Hüsâmeddîn, *Merâhu'l-ervâh*, 68; Dunkûz, *Şerhu Merâhi'l-ervâh*, 32; Kemalpaşazâde, *el-Felâh Şerhu'l-Merâh*, 32; Sürûrî, “Şerhü Merâhi'l-ervâh”, 134-135.

⁸² Kemalpaşazâde, *el-Felâh Şerhu'l-Merâh*, 32-33; Sürûrî, “Şerhü Merâhi'l-ervâh”, 135-136; Aynî, *Melâhü'l-ervâh*.

illetlerin ortak etkisiyle şekillenir. Bu kurallar, Arapçanın anlam inceliğini ve dilbilimsel derinliğini yansıtan temel prensiplerdir.

2.10. ضَرَبْتُمْ (Darabtum): Cemi' Müzekker Muhatab (İkinci Şahıs Eril Çoğul)

Arap dilinde ضَرَبْتُمْ formu, cemi' müzekker muhâtab (ikinci şahıs eril çoğul) yapısını karşılayan bir fiil kalıbıdır ve “siz (erkekler) vurdunuz” anlamına gelir. Arapçada çoğul yapılar, genellikle kök fiile belirli harflerin eklenmesiyle oluşturulur. Teorik olarak, ikinci şahıs eril çoğul formunun ضَرَبْتُمْ şeklinde olması beklenirdi. Zira cemi' müzekker formu vâv (و) harfi ile yapılır. Ancak bu form, ضَرَبْتُ (ben vurdum) ifadesinin işbâ' edilmiş ضَرَبْتُمْ formu ile karışma riski taşır. Bu belirsizliği önlemek için, cemi' müzekker muhâtab zahirinde (أَنْتُمْ) kullanılan mîm (م) harfi, cemi' müzekker zamiri olan vâv harfinden önce eklenerek ضَرَبْتُمْ formu türetilmiştir. Bu tercih, tesniye muhatab/mahutaba formunda (ضَرَبْتُمَا) mîm harfinin eklenmesi ile (ضَرَبْتُمَا) paralellik gösterir. Bu da dilin yapısal tutarlılığını (طَرْدًا لِلْبَاب) koruma amacı taşır.⁸³

Dilbilimsel hafifletme prensibi (علة التخفيف), ضَرَبْتُمْ formunun şekillenmesinde kritik bir rol oynamaktadır. Bu formun aslı ضَرَبْتُمْ şeklinde olup, Arapçada son harfi vâv (و) ve öncesi dammeli bir kelime kalıbı bulunmadığından, sonda bulunan vâv harfi düşürülmüştür. Arap dilinde vâv harfinin kelime sonunda bulunması her zaman ya kalb (başka harfe dönüşme) ya da hazif (kelimeden atılma) eğilimindedir. Bu duruma örnek olarak دَلُّ (kova) kelimesinin çoğulu أَذْلٌ gösterilebilir; burada kelimenin aslı دَلُّ iken, son harfi önce yâ (ي) harfine dönüşmüş (أَذْلِي), ardından bu harf de düşerek أَذْلٌ şeklini almıştır.⁸⁴ ضَرَبْتُمْ formundan vâv harfi düşerken mîm harfinin dammeli (م) kalmak yerine sâkin olarak korunması, dilin sistematik tutarlılığını (طَرْدًا لِلْبَاب) vurgulamaktadır.⁸⁵ Zira ضَرَبْتُمْ formundaki sâkin mîm (م) harfi, أَنْتُمْ (cemi müzekker muhatab) zahirini gösterdiği için sâkin kılınmıştır. Benzer şekilde, نَحْنُ (biz) ve هُمْ (onlar) gibi zamirler de fiillerdeki çoğul yapıları tutarlı bir şekilde kodlamaktadır. Buna karşın, ضَرَبْتُمُوهُ (onu vurdunuz) örneğinde olduğu gibi, mansûb muttasıl (bitişik nesne zamiri) fiilin sonuna eklendiğinde mîmden sonra bulunan vâv harfi sabit kalır; zira bu durumda vâv harfi kelime sonunda bulunmadığı için telaffuz ağırlığı ortadan kalkar ve fonetik denge sağlanır. Bu formdaki

⁸³ Dunkûz, *Şerhu Merâhi'l-ervâh*, 32; Kemalpaşazâde, *el-Felâh Şerhu'l-Merâh*, 32-33; Sürûrî, “Şerhü Merâhi'l-ervâh”, 136-137.

⁸⁴ Burada akla “esmâ-i hamse” gelebilir. Ancak bu isimlerin sonunda vâv harfinin bulunması, geçici bir durumda yani merfu durumda i'râb alameti olarak ortaya çıkar. Bu nedenle esmâ-i hamse bu kapsamda değerlendirilemez. Bk. Sürûrî, “Şerhü Merâhi'l-ervâh”, 136.

⁸⁵ Dunkûz, *Şerhu Merâhi'l-ervâh*, 32; Kemalpaşazâde, *el-Felâh Şerhu'l-Merâh*, 32; 'Aynî, *Melâhü'l-ervâh*, 220.

SARF İLMİNDE İLLETLERİN PRATİK İŞLEVİ: MÂZÎ FİİL FORMLARINDA UYGULANAN İLLETLERİN İNCELENMESİ

morfolojik değişimler, Arap dilinin hem yapısal tutarlılığını hem de fonetik uyumunu koruma amacını yansıttığını göstermektedir.⁸⁶

Görüldüğü gibi ضَرَبْتُ formunun oluşumu, çeşitli dilbilimsel prensiplerle açıklanır. “İhtirâz” ve “delâlet illeti” sonucu formun sonuna eklenen sâkin mîm (م) harfi, ضَرَبْتُ formunun vâv ile işbâ edilmiş haliyle karışmasını önler ve أَنْتُمْ zahirini temsil eder. “Tahfif” ve “istiskâl illet”i nedeniyle son vâv harfi, Arapçada damme+vâv kombinasyonunun ağır olması sebebiyle düşürülmüştür (hazif). “Tardan li'l-bâb” illeti sayesinde tesniye formlardaki gibi cemi' formda da mîm kullanılarak sistematik yapı korunurken, “münâsebet illet”i mîm harfinin sâkin olmasını diğer zamirlerdeki benzer kodlamalarla açıklar. “Fark illeti” ise ضَرَبْتُمُوهُ örneğinde olduğu gibi kelimenin sonunda olmaması nedeniyle vâvın korunmasını sağlar.

2.11. ضَرَبْتُ (Darabtî): Müfred Müennes Muhataba (İkinci Şahıs Dışıl Tekil)

Bu form, mâzî fiilin müfred müennes muhataba (ikinci şahıs dışıl tekil) yapısını temsil eder ve “sen erkek vurdun” anlamına gelir. Arap dili gramerinde ضَرَبْتُ formundaki tâ (ت) harfi, merfu muttasıl zamir olarak kesra ile harekelenir. Bunun temel sebebi anlam karışıklığını önlemektir (عَلَّةُ خَوْفِ الْإِتِّبَاسِ/عَلَّةُ الْفَرْقِ). Çünkü müfred mütekellim zamiri damme ile kullanılırken müfred muhâtab zamiri ifetha ile (ت) kullanılır.⁸⁷ Bu durumda müfred müennes muhâtaba zahirinin kesra ile (ت) harekelenmesi, bu zamirler arasında net bir ayrım sağlar. Ayrıca Arapçada müzekker yapılar dilbilgisel önceliğe sahip olduğundan (عَلَّةُ الْأَضْلِ) hafif hareke olan fetha ile işaretlenirken, müennes yapılar daha belirgin olan kesra ile kodlanır (عَلَّةُ التَّعَادُلِ). Üçüncü bir neden olarak, müennes zamirlerde sıkça kullanılan “ي” harfiyle (muzâri fiildeki تَضْرِبِينَ ve emirdeki اضْرِبِي gibi) fonetik ve morfolojik uyum sağlamak için kesra tercih edilmiştir (عَلَّةُ الْمُنَاسَبَةِ). Bu durum, “münâsebet illeti” olarak adlandırılır ve müennes formların dilde tutarlı işaretlenmesini sağlar.⁸⁸

Dilbilimsel öncelikler (tertîb illeti) de bu formada kesranın tercih edilmesinde etkilidir. Zira zamirlerin oluşum sırasında mütekellim öncelikli kabul edilir ve en güçlü hareke olan damme ile işaretlenir. İkinci sıradaki muhâtab zamirleri ise, cinsiyete göre farklılaşır: Müzekker muhâtab hafif bir hareke olan fetha alırken müennes muhâtaba ise geriye kalan

⁸⁶ Hüsameddîn, *Merâhu'l-ervâh*, 68; Kemalpaşazâde, *el-Felâh Şerhu'l-Merâh*, 33; Sürûrî, “Şerhü Merâhi'l-ervâh”, 137.

⁸⁷ Kemalpaşazâde, *el-Felâh Şerhu'l-Merâh*, 33; Sürûrî, “Şerhü Merâhi'l-ervâh”, 137; Aynî, *Melâhü'l-ervâh*, 220; Kefevî, *Şerhu'l-binâ*, 50.

⁸⁸ Dunkûz, *Şerhu Merâhi'l-ervâh*, 32; Kemalpaşazâde, *el-Felâh Şerhu'l-Merâh*, 32-33; Kuyucaklı, “Ezheru's-şurûh”, 50.

tek hareke olan kesrayı alır. Bu da dilin sistematik yapısını (طَرْدًا لِلْبَاب) yansıtır. Sonuç olarak, ضَرَبْتُ formundaki tâ harfinin kesra ile okunması anlam netliği, fonetik hafiflik, cinsiyet hiyerarşisi ve yapısal tutarlılık gibi illetlerin birleşik etkisiyle oluşur. Bu dinamikler, Arapçanın hem tarihsel gelişimini hem de dilbilimsel mantığını somutlaştıran temel prensiplerdir.

2.12. ضَرَبْتُ (Darabtunne): Cemi' Müennes Muhataba (İkinci Şahıs Dişil Çoğul)

Bu form, Arap dilinde mâzî fiilin cemi' müennes muhataba (ikinci şahıs dişil çoğul) yapısını ifade eder ve “siz (kadın çoğul) vurdunuz” anlamına gelir. Yapının temelini, kök fiil ضَرَبَ üzerine eklenen تَنْ zamiri oluşturur. Bu zamirin şeddeli نْ (nun) ile gelmesi, bir takım dilbilimsel illetler ve fonetik düzenlemelerle şekillenir. Formun aslı, ضَرَبْتُمْنَ şeklindedir. Burada, ikil (tesniye) yapıda kullanılan mîm (م) harfi, dişil çoğul formuna uyarlanırken nûn (ن) harfine dönüşmüştür. Bu dönüşüm, "م" ve "ن" harflerinin mahreç (çıkış yeri) yakınlığından kaynaklanır. Mîm harfi dudakların kapanmasıyla, nûn ise dil ucunun üst diş etine yakın bir noktadan çıkar. Bu artikülasyon benzerliği, iki harfin birleşerek şeddeli nûn (نْ) halini almasını kolaylaştırır. Bu süreçte, mîm harfi önce sakın nûn (نْ) harfine dönüşmüş, ardından dişil çoğul zamirinin nûn (نْ) harfi ile birleşerek şeddeli nûn (نْ) oluşmuştur. Bu durum, fonetik ağırlığı azaltma (عِلَّةُ التَّخْفِيفِ) ve uygunluk (عِلَّةُ الْمُنَاسَبَةِ) illeti ile mahreç uyumunu sağlama amacı taşır.⁸⁹

Mâzî formda tâ (ت) dişil muhatabın temel alâmetidir ve dilbilgisel bir işlev üstlenir. Bu harfin düşürülmesi sonucunda oluşacak form (ضَرَبْتُ gibi), yazılışta dişil çoğul gâibe (ضَرَبْتِ) ile karışmasına yol açabilir. Bu riskin önlenmesi için tâ (ت) harfi korunmuştur (عِلَّةُ الْاِثْبَاتِ). Bu durum, sakınma illeti (عِلَّةُ الْاِخْتِرَازِ) ile temellendirilir. Ayrıca, dişil çoğul zamiri تَنْ'ın "ن" sesi, Arapçadaki diğer dişil çoğul yapılar (ضَرَبْتِ, إِضْرَبْتِ) ile fonetik bir bütünlük sağlar. Bu uyum, lafız-manâ münâsebeti (عِلَّةُ الْمُنَاسَبَةِ) ilkesiyle desteklenir.⁹⁰

Arapçada çoğul dişil gaip (üçüncü şahıs) formu ضَرَبَتْ'da tek nûn, çoğul dişil muhatap (ikinci şahıs) formunda ise iki nûn kullanılması, dildeki yapısal tutarlılık (طَرْدًا لِلْبَاب) ilkesini koruma amacı taşır. Bu ilke, benzer kategorilerdeki fiillerin ortak kalıplar izlemesini sağlar: Tesniye (ikil) formlarda (ضَرَبَا/ضَرَبْتَا) ve gaip çoğul müzekkerde (ضَرَبُوا)

⁸⁹ Dunkûz, *Şerhu Merâhi'l-ervâh*, 33; Kemalpaşazâde, *el-Felâh Şerhu'l-Merâh*, 33; Sürûrî, “Şerhü Merâhi'l-ervâh”, 138; Aynî, *Melâhü'l-ervâh*, 220-221.

⁹⁰ Kemalpaşazâde, *el-Felâh Şerhu'l-Merâh*, 33-34; Sürûrî, “Şerhü Merâhi'l-ervâh”, 138-139; Eskicizâde, *Emsile şerhi*, 239-240.

SARF İLMİNDE İLLETLERİN PRATİK İŞLEVİ: MÂZÎ FİİL FORMLARINDA UYGULANAN İLLETLERİN İNCELENMESİ

tek harf kullanılırken, muhatap çoğul yapılarda (ضَرَبْتُمَا/ضَرَبْتُكُمْ) iki harf tercih edilir. Çoğul dişil muhatapta iki nûn eklenmesi, diğer muhatap çoğul formlarla (tâ+mîm/nûn) uyumu ve öğrenimi kolaylaştırmak içindir. Bu sistem, şahıs ve sayı kategorilerinde öngörülebilir kalıplar sunarak anlam karışıklığını önler ve dilin mantıksal-estetik bütünlüğünü korur.⁹¹

2.13. ضَرَبْتُ (Darabtu): Nefs Mütekellim Vehdeh (Birinci Şahıs Tekil)

Arapçada ضَرَبْتُ (darabtu) formu, mâzî fiilin müfred mütekellim/mütekellime (birinci eril/dişil şahıs tekil) yapısını ifade eder ve “ben erkek/kadın vurdum” anlamına gelir. Bu formun oluşumunda diğer formlarda olduğu kıyas gereği أَنَا (ben) zamirinin harflerinden birisinin eklenmesi beklenirdir. Ancak أَنَا zamirinin harflerinden (hemze, nûn, elif) birinin eklenmesi, tesniye veya cemi‘ müennes formlarla karışabilme riski taşıdığı için uygun görülmemiştir. Örneğin, elif harfi eklenseydi ضَرَبَا (tesniyye müzekker gâib formu) ile, “nûn” eklenseydi ضَرَبْنِ (cemi‘ müennes gâibe formu) ile benzerlik oluşacaktı. Başındaki hemze ise aslı itibari ile elif sayıldığından onun eklenmesi de hoş görülmemiştir. Bu riskler nedeniyle, diğer şahıs ekleriyle tutarlılık gösteren ve karışıklığa yol açmayan تَا (ت) harfi tercih edilmiştir.⁹²

Tâ (ت) harfinin damme ile harekelenmesi, daha önce belirtildiği gibi Arapçada failin merfu oluşu ve ref’ alametinin genellikle damme olma durumuyla uyumludur (علة المناسبة). Bu hareke, aynı zamanda muhâtab formlarından ayrışmayı sağlar. Örneğin, ضَرَبْتُ (ben vurdum) formu ile ضَرَبْتَ (sen erkek vurdun) veya ضَرَبْتِ (sen kadın vurdun) formları arasındaki tek fark, tâ (ت) harfindeki damme harekesidir. Damme kullanımı, mütekellim vurgusunu belirginleştirirken, müzekker muhâtabta fetha veya müennes muhatabada kesra tercihi, şahıslar arasındaki ayrımı keskinleştirir. Bu durum, “iltibâs illeti” (karışıklıktan sakınma) ve “fark illeti” (ayırma prensibi) ile açıklanır.⁹³

Ayrıca, tâ (ت) harfinin tüm şahıs eklerinde (ضَرَبْتُ، ضَرَبْتَ، ضَرَبْتِ...) ortak bir unsur olarak kullanılması, dildeki yapısal tutarlılığı ve öğrenilebilirliği artırır. Özellikle muhâtab formlarda, tâ (ت) harfinin fetha veya kesra ile harekelenmesi, hitap edilen kişinin cinsiyetine göre uyarlanır. Daha önce müzekker formda fethanın (ضَرَبْتُ) tercih edilme nedeni ile müennes formda kesranın (ضَرَبْتِ) tercih edilme nedeni belirtilmişti. Bu ayrım,

⁹¹ Kemalpaşazâde, *el-Felâh Şerhu'l-Merâh*, 234; Sürûrî, “Şerhü Merâhi'l-ervâh”, 138; Aynî, *Melâhü'l-elvâh*, 221.

⁹² ‘Aynî, *Melâhü'l-elvâh*, 221; Kefevî, *Şerhu'l-binâ*, 50; Kemalpaşazâde, *el-Felâh Şerhu'l-Merâh*, 33-34.

⁹³ Dunkûz, *Şerhu Merâhi'l-ervâh*, 34; Kemalpaşazâde, *el-Felâh Şerhu'l-Merâh*, 33-34; Eskicizâde, *Emsile şerhi*, 240.

müzekker muhâtabın daha sık kullanılması ve dildeki “tasarruf” ilkesiyle bağlantılıdır (عَلَّةُ التَّخْفِيفِ).⁹⁴

Sonuç olarak ضَرَبْنَا formunda dammeli tâ (ت) harfinin seçimi ve harekesi, “yapısal tutarlılık” (عَلَّةُ طَرْدًا لِلْبَابِ), fark gibi illetlerle doğrudan ilişkilidir. Bu ilkeler, dilin iletişim işlevini güçlendirmek ve karmaşayı önlemek üzere tasarlanmıştır. Örneğin, muhâtab formlarda hafif hareke tercihi (fetha/kesra), dinleyicinin dikkatini çekme amacı taşıırken, birinci şahıstaki damme, öznenin vurgusunu öne çıkarır.

2.14. ضَرَبْنَا: Nefs Mütellim Mea'l-gayr (Birinci Şahıs İkil/Çoğul)

Arapçada “ضَرَبْنَا” formu, mütellim mea'l-gayr (birinci şahıs ikil/çoğul) yapısını temsil eder ve “biz (ikimiz/hepimiz) vurduk” anlamına gelir. Bu forma bitişen نَ ekinin kökeni, fiilde müstetir (gizli) olan cemi'/tesniye mütellim zamiri olan نَحْنُ (biz) ile ilişkilidir. نَحْنُ zamirini işaret etmek için “nûn” alınarak fiilin sonuna eklenir. Ancak bu ilave sonunda oluşturulan ضَرَبْنَا formu, cemi' müennes gâibe formu olan ضَرَبْنَ (o kadınlar vurdular) ile ses ve yazım benzerliği taşıdığı için karışıklık riski (عَلَّةُ الِاتِّبَاسِ) doğurur. Bu riski ortadan kaldırmak amacıyla, nûn harfinden sonra bir elif (l) eklenerek form ضَرَبْنَا şeklini alır. Elif harfinin eklenmesi, hem “nûn”un telaffuzunu netleştirir hem de ضَرَبْنَا ile ضَرَبْنَ ayrımı (farkı) sağlar.⁹⁵

Bu tercihin arkasındaki temel illetlerden biri karışıklıktan sakınma prensibidir (عَلَّةُ (عَلَّةُ خَوْفِ الِاتِّبَاسِ/الِاخْتِزَازِ). Zira Arapçada, benzer formlar arasında anlam belirsizliğinin önlenmesi için hareke veya harf ekleme gibi yöntemlere başvurulur. Dolayısıyla ضَرَبْنَا formundaki elif, cemi' müennes gâibe formuna karşı ayırıştırıcı bir rol üstlenir. Ayrıca fark illeti (ayırma prensibi) gereği, nûnun sonuna eklenen elif ile farklı şahıs kategorilerinin net bir şekilde ayrılması hedeflenir.⁹⁶

Elif harfinin, cemi' müennes gâibe yerine mütellim mea'l-gayr formunda eklenmenin nedeni ise telaffuz hafifliği ilkesine dayanmaktadır (عَلَّةُ التَّخْفِيفِ). Zira ضَرَبْنَا formu, en az iki kişiyi kapsadığı için anlam açısından daha hafif kabul edilir. Buna karşılık, ضَرَبْنَا formu

⁹⁴ Kemalpaşazâde, *el-Felâh Şerhu'l-Merâh*, 334; Kefevî, *Şerhu'l-binâ*, 50.

⁹⁵ Dunkûz, *Şerhu Merâhi'l-ervâh*, 34; Kemalpaşazâde, *el-Felâh Şerhu'l-Merâh*, 34; 'Aynî, *Melâhü'l-elvâh*, 221; Kefevî, *Şerhu'l-binâ*, 50.

⁹⁶ Dunkûz, *Şerhu Merâhi'l-ervâh*, 34; Kemalpaşazâde, *el-Felâh Şerhu'l-Merâh*, 34.

SARF İLMİNDE İLLETLERİN PRATİK İŞLEVİ: MÂZÎ FİİL FORMLARINDA UYGULANAN İLLETLERİN İNCELENMESİ

en az üç kişiyi ifade ettiğinden ağır bir anlam taşır. Elifin hafif olan forma eklenmesi ile denge illeti (التعادل) ve kullanım kolaylığı (التخفيف) sağlanmıştır.⁹⁷

Sonuç

Bu çalışma, Arap dilbiliminde “illet” kavramının mâzî fiil formlarının oluşumundaki işlevini sistematik bir yaklaşımla ele almaktadır. Araştırma, Arap dilinin morfolojik yapısının mantıksal tutarlılığını ve dilbilimsel derinliğini ortaya koyması bakımından önemli olduğu düşünülmektedir.

İnceleme sonucunda, mâzî fiil formlarının oluşumunda kullanılan illetlerin, dilin yapısal tutarlılığını sağlama, telaffuz kolaylığı getirme ve anlam karışıklıklarını önleme gibi temel işlevlere sahip olduğu görülmektedir. Özellikle “tahfîf” (hafifletme), “teşbih” (benzetme), “fark” (ayrıt etme), “asıl olma”, “münâsebet” (uygunluk) ve “delâlet” (gösterme) illetlerinin, mâzî fiil çekimlerinin şekillenmesinde belirleyici rol oynadığı tespit edilmiştir.

Çalışmada incelenen on dört mâzî fiil formunun her birinde, birden fazla illetin etkileşim halinde işlev gördüğü ve daha çok birinci ve ikinci derece olan illetlerin kullanıldığı gözlemlenmiştir. Bu durum, Arap dilinin rastgele değil, sistematik ve mantıksal bir çerçevede geliştiğini göstermektedir. Örneğin, müfred müzekker gâib formunun (örn. ضَرَبَ) son harekesi olarak fethanın tercih edilmesi “teâhî” (yakınlık) ve “te’âdül” (denge) illetleriyle açıklanırken, tesniye formlarında (ضَرَبَا) gibi elif harfinin kullanılması “takaddüm” (öncelik) ve “delâlet” illetleriyle temellendirilmiştir.

Araştırma, illetlerin sadece teorik bir çerçeve sunmakla kalmayıp, dilin pratik öğretiminde de önemli bir işlev gördüğünü ortaya koymuştur. İletler sayesinde öğrenciler, dil kurallarını ezberlemek yerine, bu kuralların ardındaki mantığı kavrayarak daha etkili bir öğrenme süreci geçirebilmektedir. Bu yaklaşım, Arap dilinin sistematik yapısının daha iyi anlaşılmasına ve dilbilgisel formların bilinçli bir şekilde kullanılmasına katkı sağlamaktadır. İletlerin, dilin yapısal özelliklerini anlamada ve açıklamada vazgeçilmez bir araç olduğu anlaşılmaktadır.

Bu araştırma, sarf ilminde illetlerin kullanımına dair literatürdeki boşluğu doldurmaya katkı sağlamayı ve bu konuda yapılacak çalışmalara bir örnek teşkil etmeye ummaktadır. Gelecek çalışmalarda, muzâri ve emir fiil formlarının yanı sıra isim formlarının oluşumunda illetlerin işlevinin incelenmesi, Arap dilinin morfolojik sisteminin daha kapsamlı anlaşılmasına katkı sağlayacaktır. Ayrıca, modern dilbilim yaklaşımlarıyla klasik illet teorisinin karşılaştırmalı analizi hem tarihsel hem de çağdaş dilbilim çalışmaları için yeni perspektifler sunabilir.

⁹⁷ Kemalpaşazâde, *el-Felâh Şerhu'l-Merâh*, 34-35; Sürûrî, “Şerhü Merâhi'l-ervâh”, 139-140; ‘Aynî, *Melâhü'l-elvâh*, 221.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Yazar(lar) / Author(s): Nihat Tari

Finansman / Funding: Yazarlar, bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadıklarını kabul ederler. / The authors acknowledge that they received no external funding in support of this research.

SARF İLMİNDE İLLETLERİN PRATİK İŞLEVİ: MÂZÎ FİİL FORMLARINDA UYGULANAN İLLETLERİN İNCELENMESİ

Kaynakça

- Abdülkerîm el-Ânî, Ahmed Safâ' Abdülazîz. "et-Ta'îlû's-sarfî fi'd-dirâsâtî'l-lügaviyeti'l-'Arabîyyeti'l-hadîse". *Mecelletü Câmîa'tu Kerkûk li'd-dirâsâtî'l-insânîyye* 10/1 (2015), 183-208.
- 'Aynî, Ebû Muhammed Bedreddîn Muhammed b. Ahmed. *Melâhû'l-elvâh fi şerhi Merâhi'l-ervâh fi's-sarf*. thk. Abdüssettar Cevâd. Mecelletü'l-mevrid el-'Irakîyye, 1975.
- Azize Fevval, Bâbetî. *el-Mu'cemü'l-müfassal fi'n-nahvi'l-'Arabî*. Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye, 1992.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmail b. Hammad. *es-Sihâh tacî'l-luga ve sihâhi'l-Arabîyye*. Beyrut: Dâru'l-'ilm li'l-melâyîn, 1990.
- Cumahî, Ebû Abdullah Muhammed b. Sellâm. *Tabakâtu fuhûli's-su'arâ*. thk. Mahmûd Muhammed Şâkir. Cidde: Matba'atu'l-medenî, ts.
- Cürcânî, Ebu'l-Hasen Alî b. Muhammed b. 'Alî es-Seyyid eş-Şerîf. *et-Ta'rîfât*. Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye, 1983.
- Dayf, Şevkî. *Teysîrû'n-nahvî'ta'lîmî kadîmen ve hadîsen*. Kahire: Daru'l-ma'ârif, 1986.
- Dîneverî, Hüseyin b. Mûsâ el-Celîs. *Simârû's-sînâ'a fi 'ilmi'l-'Arabîyye*. thk. Muhammed Hâlid Fâdîl. Riyad: Câmî'atu Muhammed b. Su'ûd el-İslâmiyye, 1990.
- Dunkûz, Şemseddîn Ahmed b. Ali. *Şerhu Merâhi'l-ervâh*. Kahire: Şeriketu ve mektebetu ve Matba'atu Mustafâ el-Bâbî el-Halebî ve Evlâduhu, 1302.
- Ebbâh, Muhammed Muhtar Veledd. *Târihu'n-nahvi'l-'Arabî fi'l-maşriki ve'l-magrib*. Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye, 2. Basım, 2008.
- Ebu'l-Fidâ, 'İmâdüddîn el-Melikü'l-Müeyyed İsmâ'il b. 'Alî. *Kitâbü'l-kunnâş fi fenneyi'n-nahv ve's-sarf*. thk. Riyaz b. Hasan el-Havvâm. Sayda: el-Mektebetu'l-'asriyye, 2000.
- Enbârî, Ebu'l-Berekât Kemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed. *el-İgrâb fi cedeli'l-i'râb*. thk. Sa'îd el-Efgânî. Beyrut: Dâru'l-fikr, 1957.
- Enbârî, Ebu'l-Berekât Kemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed. *Luma'u'l-edille fi usûli'n-nahv*. thk. Sa'îd el-Efgânî. Beyrut: Dâru'l-fikr, 1957.
- Enbârî, Ebu'l-Berekât Kemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed. *Nüzhetü'l-elibbâ fi tabakâti'l-üdebâ*. thk. İbrâhîm es-Sâmerrâî. Zerka: Mektebetu'l-Menâr, 1985.
- Eskicizâde, 'Alî b. Hüseyin Medhî Efendi el-Edirnevî. *Emsile şerhi*. Dâru't-tibâ'ati'l-'âmire, 1251.
- Esterâbâdî, Ebu'l-Fedâil Rükneddîn Hasan b. Şerefşâh el-Hüseyinî. *Şerhu Şâfiyeti İbni'l-Hâcib*. thk. Abdülmaksûd Muhammed Abdülmaksûd. Mektebetü's-sakâfeti'd-dîniyye, 2004.
- Fîrûzâbâdî, Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed. *el-Kâmâsü'l-muhîr*. thk. Muhammed Na'îm Arkûsî. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 2005.
- Gumilar, Rizkî. "el-'illetü'n-nahviyye 'inde'l-mutakaddimîn ve'l-müteahhirîn". *Nady Al-Adab* 16/2 (2019), 89-102.
- Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût. *Mu'cemü'l-üdeba*. thk. İhsan Abbâs 626/1. Beyrut: Dâru'l-garbi'l-İslâmî, 1993.
- Hasan, Abbâs. *en-Nahvü'l-vâfi*. Kâhire: Dâru'l-ma'ârif, 1973.
- Hüsâmeddîn, Ebu'l-Fadâil Ahmed b. 'Alî b. Mes'ûd. *Merâhû'l-ervâh*. Beyrut: Dâru'ihyâi't-turâsî'l-'Arabî, 1430.
- Hüseyin, Muhammed el-Hıdır. *Dirâsâtün fi'l-Arabîyye ve târîhihâ*. Dimaşk: el-Mektebu'l-İslâmî, Mektebetü Dâri'l-feth, 1960.
- İbn Cinnî, Ebu'l-Feth Osman b. Cinnî el-Mevsilî. *el-Hasâis*. thk. Abdülhamîd Hindâvî. Kahire: Dâru'l-kutubi'l-Mısriyye, 1952.
- İbn Fâris, Ebu'l-Hüseyin Ahmed b. Fâris b. Zekerîyyâ. *Mu'cemu mekâyisi'l-luga*. thk. Abdüsselam Muhammed Hârûn. Beyrut: Dâru'l-fikr, 1979.
- İbn Madâ, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Abdurrahmân b. Muhammed, 592/1196. "Mukaddime". *er-Red ale'n-nühât*. thk. Şevkî Dayf. Kahire: Dâru'l-fikri'l-'Arabî, 1947.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. 'Alî el-Ensârî. *Lisânu'l-'Arab*. Beyrut: Dâru sâdir, ts.
- İbn Sîde, Ebu'l-Hasan 'Alî b. İsmâ'il. *el-Muhkem ve'l-muhîrî'l-a'zam fi'l-luga*. thk. Abdülhamîd Hindâvî. 11 Cilt. Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye, 2000.
- İbn Usfur, Ebu'l-Hasan 'Alî b. Mü'min el-İşbilî. *Şerhu Cümeli'z-Zeccâcî*. thk. Sâhib Ebû Cenâh. Vizâretü'l-evkâf ve's-Şuûnî'l-İslâmiyye, 1980.
- İbnü'l-Kıftî, Ebu'l-Hasan Cemaleddîn 'Alî b. Yûsuf b. İbrâhîm. *İnbahü'r-ruvât 'alâ enbahi'n-nühât*. thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhîm. Beyrut: Dâru'l-fikri'l-'Arabî, 1982.

- İbnü'l-Verrâk, Ebu'l-Hasan Muhammed b. Abdullah. *'İlelî'n-nahv*. thk. Muhammed Câsim Muhammed ed-Dervîş. Riyad: Mektebetü'r-rüşd, 1999.
- İbnü's-Serrâc, Ebû Bekr Muhammed b. es-Serî. *el-Usûl fî'n-nahv*. ed. Abdülhüseyn el-Fetlî. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1996.
- Kefevî, Muhammed b. Hamîd. *Şerhü'l-binâ*. Matbaa-i âmire, 1306.
- Kemalpaşazâde, Şemseddin Ahmed b. Süleyman. *el-Felâh Şerhu'l-Merâh*. İstanbul: Seyyid Muhammed 'Alî el-Hâc, 1855.
- Kuyucaklı, Abdullah Efendi. "Ezherü's-şurûh". *Kuyucaklı Abdullah Efendi ve Ezherü's-şurûh Adlı Eseri (İnceleme ve Tahkik)*. Kitap editörü Haz. Mehmet Emin Yağcı. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2013.
- Mahzumî, Mehdî. *Fî'n-nahvi'l-'Arabî: kavâid ve tatbîk*. Beyrut: Dâru'r-râid el-'Arabî, 1986.
- Mübârek, Mazin. *en-Nanvü'l-'Arabî el-illetü'n-nahviyye neş'etühâ ve tetavvuruhâ*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1981.
- Naîmî, Ahmed Sihâm Reşîd. "et-Ta'lîlû's-sarfî inde'z-Zardînî fî kitâbihi'l-Evdah". *Mecelletü Midâdî'l-Âdâb* 13/32 (2023), 37-60.
- Nâsîf, Alî en-Necdî. *Sîbeveyh İmâmü'n-nuhât*. Kahire: Âlemü'l-kutub, ts.
- Nâzîrî'l-Ceyş, Ebu Abdullah Muhibbüddin Muhammed b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdüddâim. *Temhîdû'l-kavâid bi-şerhi Teshîlî'l-fevâid*. thk. 'Alî Muhammed Fahir vd. Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye, 1428.
- Radî el-Esterabadî, Radiyyüddin Necmeddin Muhammed b. Hasan. *Şerhu Şafiyeti İbni'l-Hâcib*. thk. Muhammed Nur Hasan, Muhammed Zagraf. Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye, 1975.
- Rakîk, Kemâl. "el-'ille fî'n-nahvi'l-'Arabî el-mefhûm ve'l-mustalah nemâzic min kitâb Sîbeveyhi". *el-Lugati'l-'Arabiyye* 18/1 (2016), 103-140.
- Rummânî, Ebu'l-Hasen Alî b. İsâ b. 'Alî el-Bağdâdî. *Risâletü'l-hudûd*. thk. İbrahim es-Samerrâî. Amman: Dâru'l-fikr, ts.
- Samerrâî, İbrahim. *en-Nahvü'l-'Arabî: Nakd ve binâ*. thk. Subhî es-Sâlih. Beyrut: Daru's-sadâk, ts.
- Sırrî, Süleymân. *Kifâyetü'l-müntehî fî şerhi Kifâyetü'l-mübtedî min 'ilmi's-sarf*. İstanbul: Matbaa-i âmire, 1312.
- Sîbeveyhi. *el-Kitâb*. Kahire: Mektebetü'l-hâncî, 1988.
- Sîrâfî, Ebû Saîd Hasan b. Abdullah b. Merzûbân. *Şerhu Kitâbi Sîbeveyhi*. thk. Ahmed Hasan Mehdîlî, 'Alî Seyyid 'Alî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye, 2008.
- Suyûtî, Ebu'l-Fazl Celaledin Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *el-İktirâh fî usûli'n-nahv ve cedelihi*. thk. Abdülhakîm 'Atiyye. Dimaşk: Dâru'l-Beyrûtî, 2006.
- Sürûrî, Muslihiddin Mustafa b. Şaban. Haz. 'Alî Bağcı. "Şerhü Merâhi'l-ervâh". *Muslihiddin Mustafa b. Şaban Sürûrî'nin Şerhu Merâhi'l-ervâh Adlı Eserinin Edisyon Kritiği*. Yalova: Yalova Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Tantâvî, Muhammed. *Neş'etu'n-nahv ve târihu eşheri'n-nuhât*. Kahire: Dâru'l-ma'ârif, 2. Basım, ts.
- Teyfur, Mansur. *Nahiv İletleri: İbnu'l-Varrak Örneği*. ed. İsmail Ekinci. Ankara: İksad Publishing House, 2020.
- Zeccâcî, Ebu'l-Kâsım Abdurrahmân b. İshak . *el-İzah fî 'ileli'n-nahv*. thk. Mâzin Mübârek. Beyrut: Dâru'n-nefâis, 1986.
- Zeytûnî, Nasîre Bunûvâ. "e-'illetü's-sarfiyye fî Kitâb Şerhu'l-mulûkî li-İbn Ya'îş". *Havliyye Külliyyeti'l-Lugati'l-'Arabiyye* 22/6 (2018), 5329-5364.